

CAHIER #8

Landschap van kerken

KEMPENLAB 2019

Kempenlab Landschap van kerken

Partners en gesprekspartners

- 1 AR-TUR
- 2 KU Leuven
- 3 O.L.V. kerk - Den Hout (Beerse)
- 4 Gemeente Beerse
- 5 Erfgoed Noorderkempen
- 6 Bisdom Antwerpen
- 7 Provincie Antwerpen
- 8 Agentschap Onroerend Erfgoed
- 9 CRKC
- 10 Universiteit Hasselt

Locaties waar Kempenlab plaatsvond

- 3 O.L.V. kerk - Den Hout (Beerse)
- 11 Blijde Boodschapkerk Parkwijk - Turnhout
- 12 Sint-Franciscus van Assisi Schorvoort (Turnhout)
- 13 Sint-Jozef - Voorheide (Arendonk)

Kerken bezocht op inspiratie-uitstap in Noord-Brabant (NL)

- 14 Sint-Gertrudis van Nijvelkerk - Heerle (Roosendaal)
- 15 Johannes de Doperkerk - Sprundel (Rucphen)
- 16 Willibrorduskerk - Hoge Zwaluwe (Drimmelen)
- 17 Pauluskerk - Dongen
- 18 Petruskerk - Vught
- 19 Kerk Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming - Helmond

Cases gepresenteerd tijdens studiedag

- 3 O.L.V. kerk - Den Hout (Beerse)
- 18 Petruskerk - Vught
- 20 Kapel Onze-Lieve-Vrouw Middelaars - Braken (Wuustwezel)
- 21 Sint-Jozefkerk - Sint-Jozef (Rijkevorsel)
- 22 Sint-Jozef-Arbeiderkerk - Heideinde (Vosselaar)
- 23 Kapel van de Ontluiking - Groot-Bijgaarden (Dilbeek)
- 24 Sint-Maartenskerk - Stuttgart

Moderne kerken voor de Kempen - René Van Steenberghe (beeldessay)

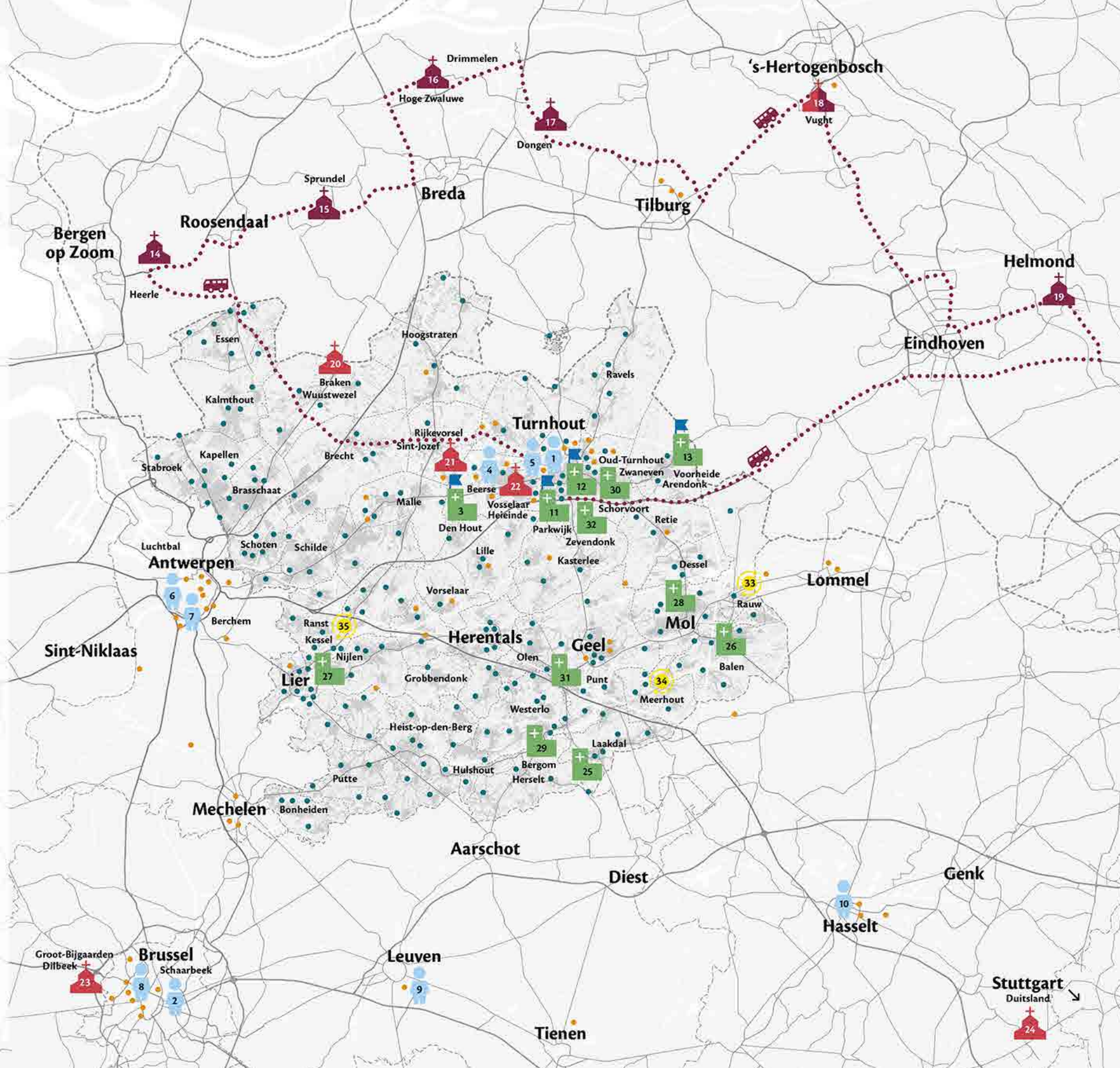
- 12 Sint-Franciscus van Assisi - Schorvoort (Turnhout)
- 25 Sint-Jozef Werkman - Heide (Laakdal)
- 26 Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand, Rosselaar (Balen)
- 3 O.L.V.-Kerk - Den Hout (Beerse)
- 27 Onze-Lieve-Vrouw Koningin van de Vrede - Kessel-Statie (Nijlen)
- 28 Sint-Antoniuskerk, Donk (Mol)
- 11 Blijde Boodschapkerk Parkwijk (Turnhout)
- 29 Onze-Lieve-Vrouw ten Hemel Opgenomen - Bergom (Herselt)
- 30 Onbevlekt Hart van Maria Koningin der Wereld - Zwaneven (Oud-Turnhout)
- 31 Sint-Gerebernus - Punt (Geel)
- 13 Sint-Jozef - Voorheide (Arendonk)
- 32 Onze-Lieve-Vrouw van de Berg - Zevendonk (Turnhout)

Spin-off (tot september 2019)

- 33 Onderzoek herbestemming kerk Rauw (Mol)
- 34 Onderzoek herbestemming kerken Meerhout
- 35 Lezing gemeente Nijlen
- 36 ...

Deelnemers Kempelab

Parochiekerken in de Kempen

***“Gedrevenheid, vrijheid
en verwevenheid zijn
de drie pijlers om
een betekenisvolle
herbestemming of
heropbouw te realiseren.
Een betekenisvolle
toekomst creëren voor
religieus patrimonium
is te vergelijken met
het verwezenlijken van
dromen.”***

Tom Callebaut
(tc plus)

Landschap van kerken

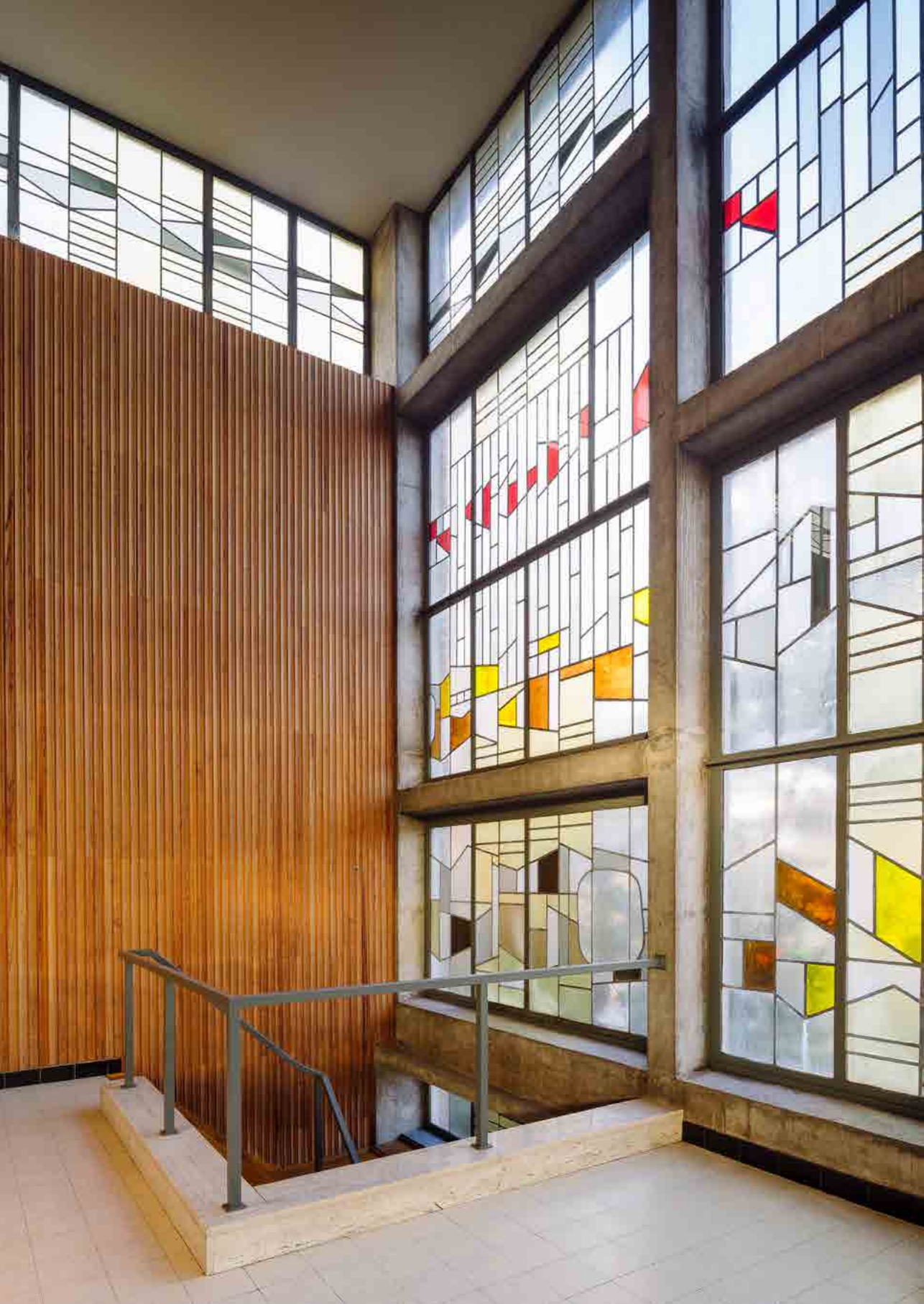
Over hoe de toekomst van kerkgebouwen in een niet-stedelijke context vorm te geven – tussen affectieve en gebruikswaarde

Het vrijkomen van vele parochiekerken in de komende jaren brengt buiten de steden – in dorpen, gehuchten en verkavelingen – eigen uitdagingen met zich mee. Diverse projecten en initiatieven zoeken naar oplossingen om buurtbewoners te betrekken, financiële mogelijkheden te verkennen en de ruimtelijke structuur van het kerkgebouw in zijn waarde te laten.

Om de blik expliciet op kerken in een rurale context te richten, organiseerde AR-TUR een Kempenlab in samenwerking met RE[]CHURCH (een onderzoeksproject van de KU Leuven, onder leiding van Sven Sterken). Het werd een cultureel project met studiewerk en activiteiten zoals tentoonstellingen, uitstappen en een studiedag waar belanghebbenden, initiatiefnemers en experts in gesprek gingen. Hoe kunnen we kerkgebouwen transformeren op een waardevolle manier voor en met de omgeving, en wat kunnen we daarbij leren uit onderzoek en gerealiseerde en lopende initiatieven? Met die vraag ging het Kempenlab aan de slag.

Het resultaat is een reeks aanbevelingen voor zowel beleidsmakers als ook voor de aanpak van concrete herbestemmingstrajecten.

#parochiekerken
#herbestemming
#transformatie
#nevenbestemming
#gemeenschapsvorming
#participatie
#cocreatie
#buitengebied

9	Voorwoord
	De kerk in het midden? Houden zo!
	Kathleen Helsen, gedeputeerde Provincie Antwerpen
12	Inleiding
	Kempenlab Landschap van kerken
	Edith Wouters en Evelien Pieters, AR-TUR
17	Wat vooraf ging
	Van God Los!
	Karen Kesteloot en Sven Sterken, KU Leuven
21	Inspiratie
	De kerk buiten (de stad)
	Gitte Van den Bergh
29	Cases
	Een blik op enkele herbestemmingstrajecten
30	Sint-Gertrudis van Nijvelkerk in Heerle (Roosendaal)
32	Johannes de Doperkerk in Sprundel (Rucphen)
34	Willibrorduskerk in Hooge Zwaluwe (Drimmelen)
36	Pauluskerk in Dongen
38	Petruskerk in Vught
42	Kerk Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming in Helmond
44	Kapel Onze-Lieve-Vrouw Middelaars in Braken (Wuustwezel)
46	Sint-Maartenskerk in Stuttgart
50	Sint-Jozef-Arbeiderkerk in Heieinde (Vosselaar)
52	Kapel van de ontluiking in Groot-Bijgaarden (Dilbeek)
54	Sint-Jozefkerk in Sint-Jozef (Rijkevorsel)
59	Case
	Kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in Den Hout (Beerse)
67	Beeldessay
	Moderne kerken voor de Kempen - René Van Steenbergen
	Olmo Peeters
93	Reflectie
	Meer kans dan probleem
	Roel De Ridder, UHasselt
102	Aanbevelingen
	Tips voor de aanpak van concrete herbestemmingstrajecten
105	Verder lezen
109	Dankwoord
110	Colofon

De kerk in het midden?

Houden zo!

Kathleen Helsen

Gedeputeerde voor Plattelandsbeleid bij de Provincie Antwerpen

Onze samenleving is in een snel tempo aan het veranderen. Dat merken we in de stad net zo goed als op het platteland: de samenstelling van de bevolking verandert, die van de meeste gezinnen evenzeer, lokale economie maakt plaats voor een wereldwijde e-commerce, de openbare dienstverlening wordt steeds meer gecentraliseerd, enzovoort.

In hetzelfde rijtje past de toenemende secularisering. Veel religieuze sites worden minder intensief of zelfs helemaal niet meer gebruikt. Vaak zijn het monumentale gebouwen waar een behoorlijk kostenplaatje aan verbonden is, zowel voor dagelijks gebruik als duurzaam onderhoud. Het komt steeds vaker voor dat ze geheel of gedeeltelijk aan de eredienst worden onttrokken om vervolgens op zoek te gaan naar een nieuwe bestemming.

Net die fase zorgt in menige dorpsgemeenschap, maar ook in veel stadswijken, voor onrust. Want zelfs wie niet elke week in de kerkbanken zit, voelt zich toch met dat gebouw verbonden. Veel ijkpunten in een mensenleven spelen zich daar af: doopsels, huwelijken, overlijdens, ... Je hoeft niet gelovig te zijn om er minstens een paar keer in je leven deelgenoot te zijn van een intens emotioneel moment. Letterlijk en figuurlijk is de kerk, vaak al generaties lang, een baken in een lokale gemeenschap.

Wie op zoek gaat naar een nieuwe bestemming, houdt daar best rekening mee. Niet alleen door de buurt goed te informeren, maar ook door al wie in de omgeving woont of werkt actief bij het proces te betrekken. En, nog een stapje verder, door hen ook betrokken te houden.

Dat kan door het gebouw een nieuwe gemeenschapsfunctie te geven. Die kan heel gevarieerd zijn: van een ontmoetingsruimte tot klaslokalen of een gezondheidscentrum. De mogelijkheden zijn quasi onuitputtelijk. Slimme lokale besturen boeken op die manier dubbele winst. Dat is vooral zo in plattelands-gemeenten, waar de mogelijkheden voor een commerciële herbestemming veel beperkter zijn dan in de stad.

De provincie Antwerpen wil haar lokale besturen bij dat herbestemmingsproces ondersteunen. Dat gebeurt vandaag al; onder meer bij het ombouwen van de parochiekerk van Mol-Donk tot een gemeenschapscentrum, het omvormen van een deel van de kerk van Sint-Jozef-Rijkevorsel tot een overdekt dorpsplein of het uitwerken van de plannen voor een klein dienstencentrum in de kapel van Braken (Wuustwezel). Op al die plaatsen doen we kostbare ervaring op, in een proces van participatie en cocreatie met de plaatselijke gemeenschap.

Net zoals ze eerder al een beleid voor veerkrachtige dorpen uittekende, wil de provincie die ervaring bundelen om een onderbouwd beleid te ontwikkelen om steden en gemeenten met raad en daad bij te staan wanneer ze kerken en andere religieuze gebouwen een nieuwe bestemming willen geven, die de socio-economische structuur van hun lokale gemeenschap ten goede komt.

Deze ambitie kunnen we als provinciebestuur niet alleen waarmaken. Wel door samen te werken met lokale besturen en zoveel mogelijk andere stakeholders, van het brede middenveld tot gespecialiseerde organisaties. Ook organisaties als AR-TUR zijn daarbij betrokken.

Samen houden we de kerk in het midden, als een centrale ontmoetingsplaats in ieder dorp, elke wijk, ieder gehucht.

Kempenlab

Landschap van kerken

tekst: Evelien Pieters en Edith Wouters

Van de 1.800 parochiekerken in Vlaanderen zal de komende jaren een groot deel in onbruik raken. In de Kempen – maar ook elders – zien we dat kerkgebouwen buiten de stad specifieke uitdagingen veroorzaken. In het Kempenlab *Landschap van Kerken* bood AR-TUR een vrije culturele ruimte om kennis op te bouwen en uit te wisselen over de toekomst van kerkgebouwen in een niet-stedelijke context. Dit cahier vat de inzichten van het Kempenlab samen.

foto: Olmo Peeters

De mogelijkheden voor nieuwe invullingen zijn in een rurale context vaak minder talrijk dan in de stad. Daartegenover staat dat de kerk in het dorp vaak een zeer zichtbare positie inneemt, niet alleen in de ruimtelijke structuur maar ook in het collectieve geheugen. "Een kerk die nog dienstdoet als kerk maakt bij wet deel uit van het publieke domein. In de dorpen is de kerk dus een zeldzaam geworden publieke ruimte." schrijft Roel De Ridder in zijn essay 'Meer kans dan probleem. Een reflectie op de parochiekerk buiten de stad'. (p. 93)

Een vrij groot deel van de niet-stedelijke kerken is in de jaren 1950 en 1960 gebouwd, toen vanwege de bevolkingsgroei, in combinatie met het ruimtelijk beleid, het platteland steeds verder werd ingepalmd. Grote kerkgebouwen moesten nieuwe verkavelingen bedienen. Zo bouwde architect René Van Steenberg een groot aantal kerken in de Kempen. (Zie het beeldessay van Olmo Peeters op p. 67.) In aanloop naar het Kempenlab werkten studenten van KU Leuven in de academiejaren 2017-2018 en 2018-2019 aan het project 'De kerk in de nevelstad' waarin ze de kerkgebouwen van René Van Steenberg analyseerden en er toekomstscenario's voor afstafte. (p. 17)

Een van de kerkgebouwen van René Van Steenberg in de regio is de kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in Den Hout. Deze bijzondere modernistische kerk in Beerse diende als casuslocatie in het Kempenlab. (p. 59) De plek heeft in deze context een duidelijke symboolwaarde. Het gaat om een grote kerk in een klein gehucht, gebouwd einde jaren 1960 – een laatste stuip trekking van de kerkenbouw in Vlaanderen.

In zijn boek 'Landschap van kerken' beschrijft Geert Bekaert een kerk uit dezelfde periode, van Marc Dessauvage in Ezemaal: "Een verdere reductie van het begrip kerk kan men zich niet voorstellen, een verdere reductie van het begrip architectuur evenmin. [...] Een kerk als een huis, even gewoon en onopvallend. [...] Er gebeurt hier iets contradictorisch: het einde van de kerkbouw wordt door het bouwen van een nieuw kerktype gedemonstreerd."¹

Vandaag staan we voor een nieuwe opgave. Hoe gaan we om met die bestaande kerken – wat hun typologie ook is? Hoe pakken we juist die opgaven aan van kerken in verkavelingen en gehuchten, niet

zelden met een bijzondere naoorlogse architectuur? Hoe transformeren we die kerkgebouwen op een waardevolle manier voor het dorp of de wijk? Wat is een zinvolle bestemming? Hoe zetten we analyse en ontwerp in? Hoe creëren we draagvlak? Hoe zit dat met engagementen en expertise in een dorp? En niet onbelangrijk: wie zal dat betalen? Deze vragen wierpen we op in het Kempenlab.

Een uitstap naar herbestemde dorpskerken in Nederland en een studiedag in de kerk van Den Hout vormden het orgelpunt van een scala aan studiewerk en activiteiten dat door AR-TUR in samenwerking met KU Leuven – onder leiding van Sven Sterken – is opgezet. Wat kunnen we leren van de cases die aan bod kwamen voor de kerk in Den Hout? Welke rol kan deze kerk blijven spelen voor zijn omgeving, ook op langere termijn? En hoe starten we dat proces? We zouden geen architectuurcentrum zijn als we het niet wilden hebben over architectuurkwaliteit en processen die daartoe leiden. (p. 21)

Voornoemde thema's vormden de rode draad door de presentaties van lokale en internationale cases en in de werksessie rond de case Den Hout. De betrokkenen bij de cases legden in alle openheid hun project en herbestemmingsproces bloot. (p. 29) De inzichten van de ervaringsdeskundigen en experts vormden de basis voor de aanbevelingen voor het vormgeven van de toekomst van kerkgebouwen. Het zijn aanbevelingen over hoe je best een kwalitatief herbestemmingstraject vormgeeft, tips met betrekking tot ontwerp en uitvoering van concrete ingrepen in de kerkgebouwen, over hoe je de herbestemming inbedt in het omliggende stedenbouwkundige weefsel en hoe en wanneer je de lokale gemeenschap en andere stakeholders betreft. (p. 102)

Er bestaat geen kant-en-klaar recept, maar we hopen dat de aanbevelingen en het inzicht in de weg die anderen afleggen – inclusief drempels en omwegen – u de juiste ingrediënten kunnen bieden om uw eigen menu samen te stellen en daarbij op tijd de juiste tafelgenoten te laten aanschuiven. We wensen u alvast veel inspiratie en succes bij uw herbestemmingstrajecten.

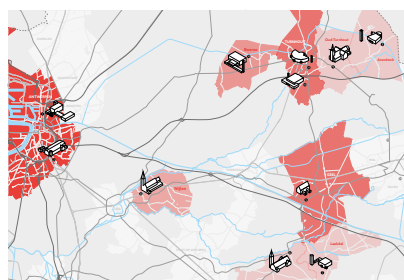
¹ Bekaert, G., *Landschap van kerken - 10 eeuwen bouwen in Vlaanderen*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen / Davidsfonds, Leuven, 1987, p. 269.

2017

Studentenwerk: Maquettes, kaart en expo 'Moderne kerken voor de Kempen' in de kerk in de Parkwijk in Turnhout

Tijdens het academiejaar 2017-2018 onderzochten studenten architectuur en geschiedenis het ruimtelijk potentieel van de typologie van de parochiekerk binnen de context van de Vlaamse nevelstad.

De studenten maakten een analyse van de kerken van René Van Steenberghe in de provincie Antwerpen, ze bundelden de resultaten in een aantal brochures, maakten maquettes en gaven deze weer op een kaart. Die werden alle tentoongesteld in een pop-up expo tijdens de Open Kerkendag in juni 2017 in de – ook door René Van Steenberghe ontworpen – Blijde Boodschapkerk in de Parkwijk in Turnhout. Dit traject werd ondersteund met subsidies van de Vlaamse Overheid. Ondertussen zijn de maquettes opgenomen in de collectie van Architectuurarchief Vlaanderen.

2018

Studentenwerk: Ontwerpend onderzoek en expo in kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in Den Hout

Via ontwerpend onderzoek formuleerden de masterstudenten architectuur antwoorden op deze onderzoeksvraag hoe een kerk een ruimtelijk en sociaal structurerend baken kan blijven vormen in de oprukkende nevelstad.

Ze deden dit via drie concrete case-studies, telkens kerkgebouwen van de hand van René Van Steenberghe in Stadsregio Turnhout, namelijk de kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in Beerse, de kerk Onbevlekt-Hart-van-Maria in Zwaneven in Oud-Turnhout, en de kerk Sint-Franciscus van Assisi in Schorvoort.

Een expo – onder de naam 'Van God los?' – in de kerk tijdens de Open Kerkendagen in juni 2018 was het resultaat.

9 september 2018

Expo en openstelling kerken tijdens Open Monumentendag

AR-TUR en Erfgoed Noorderkempen stelden drie kerken open, ontworpen door René Van Steenberghe. Het ging om modernistische kerken in Arendonk, Schorvoort en Den Hout. Infopanelen vertelden over de architectuur van de kerken. Een herdruk van de kaarten gemaakt door de studenten van KU Leuven is verdeeld onder de bezoekers.

25 januari 2019

Inspiratie-uitstap Noord-Brabant

AR-TUR en KU Leuven zochten inspiratie in Nederland voor de toekomst van kerkgebouwen in een buitenstedelijke context.

Tijdens de uitstap werden zes Noord-Brabantse dorpskerken bezocht.

22 februari 2019

Werk- en studiedag kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand in Den Hout

Het leertraject is afgesloten met een werk- en studiedag waarin diverse stakeholders kennis opbouwden en uitwisselden door inspirerende lezingen, werksessies en gesprekken.

“Het begin van het traject zou in elk geval moeten zijn om het kerkgebouw heel goed te onderzoeken. We zouden misschien een toolbox moeten maken waarbij we het bijvoorbeeld mogelijk maken enkele nachten in de kerk te overnachten.”

Sara Vermeulen
(Onroerend Erfgoed)

Van God Los!

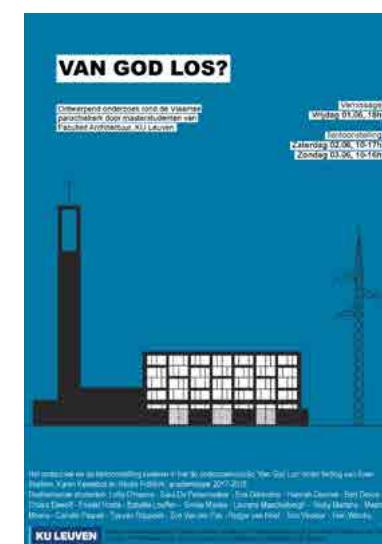
tekst: Karen Kesteloot en Sven Sterken, KU Leuven

In de periode 1945-1975 zijn in de stadsrand en op het platteland nog heel veel kerken gebouwd. Door de afname van het kerkbezoek en de snel stijgende exploitatie- en onderhoudskosten is de vraag naar het toekomstige gebruik van deze religieuze infrastructuur onafwendbaar. Deze vraag stond daarom de voorbije semesters van 2017 tot 2019 centraal in de ontwerpstudio *Van God Los!* aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven. In het bijzonder hebben we de toekomstmogelijkheden van de naoorlogse kerkgebouwen onderzocht aan de hand van drie kerken van René Van Steenberghe (1911-1995). Deze architect was zeer actief tijdens de industriële expansie van de Kempen; zijn kerkgebouwen hebben vorm gegeven aan het dagelijkse leven van verschillende generaties Kempenaren. Ondanks de sterk lokale verankering ervan overstijgt deze problematiek de specifieke context van deze gebouwen; het toekomstig gebruik van moderne kerken in suburbane wijken met een lage densiteit is een (inter)nationaal probleem. De inzichten die we met dit onderzoek verwerven, zijn dan ook elders relevant.

Van God Los! is een ontwerpstudio voor masterstudenten die nauw verbonden is met het onderzoeksproject RE[]CHURCH rond de herbestemming van kerkgebouwen. Onderzoek en studio vertrekken van de vaststelling dat erfgoed al te vaak pragmatisch wordt ingezet om ruimtelijke en programmatische tekorten op te vullen, of als een gunstige investering voor ontwikkelaars. RE[]CHURCH benadert deze thematiek vanuit een geloof in de kracht van architectuurontwerp; meer specifiek onderzoeken we wat er mogelijk is binnen de typologische grenzen van het kerkgebouw, en welk toekomstig gebruik hierdoor mogelijk wordt. Eerder dan een ruimtelijke oplossing te bedenken voor een bepaalde functionele vraag, geloven wij dat een weloverwogen architecturale ingreep nieuwe, onvermoede mogelijkheden kan creëren. De ontwerpstudio vormt hierbij een ‘laboratorium’ waar onze centrale hypothese ‘getest’ wordt: hoe kunnen de intrinsieke kwaliteiten van een kerkgebouw een rol spelen in de (her)programmering of (her)structurering van het ruimtelijke, sociale en culturele weefsel waar het deel van vormt?

De drie onderzochte kerken zijn de volgende:

- **Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand, Den Hout (Beerse)**
- **Sint-Franciscus van Assisi, Schorvoort (Turnhout)**
- **Onbevlekt-Hart-van-Maria, Zwaneven (Oud-Turnhout)**

Het onderzoek en de ontwerpstudio werden geleid door Sven Sterken, Karen Kesteloot en Nicole Fröhlich. Deelnemende studenten: Lotte D'Haene, Sara De Pelsemaeker, Eva Delancker, Hannah Desmet, Bert Devos, Chiara Dewolf, Friedel Hoste, Babette Loeffen, Emilie Maebe, Laurens Maeckelbergh, Nicky Martens, Maarten Moens, Camille Paquet, Tjorven Rappelet, Zoë Van der Pas, Rutger van Hoef, Tom Vinckier, Fien Werckx.

De tentoonstelling kwam tot stand dankzij de steun en medewerking van de Faculteit Architectuur van de KU Leuven, de Kerkfabriek van de O.L.V.-kerk te Beerse. (Zie foto op pagina's 10 en 11.)

De kaart op de volgende pagina's is samengesteld door studenten van de Faculteit Architectuur en de Faculteit Letteren van de KU Leuven, onder leiding van Sven Sterken en Eva Weyns in 2017.

Wat vooraf ging

LEGENDE

- 1

Onze-Lieve-Vrouw Boodschap
Canadalaan 176, 2030 Antwerpen (Luchtbal)
- 2

Heilig Sacrament
Pervijzestraat 64, 2600 Antwerpen (Berchem)
- 3

Sint-Jozef
De Brulen 1, 2370 Arendonk (Voorheide)
- 4

O-L-V van Altijddurende Bijstand
Schransdriesstraat 64, 2340 Beerse (Den Hout)
- 5

Sint-Gerebernus
Antwerpseweg 131, 2440 Geel (Punt)
- 6

O-L-V ten Hemel Opgenomen
Diestsebaan 2, 2230 Herselt (Bergom)
- 7

Sint-Jozef Werkman
Veerle-heide, 2430 Laakdal (Heide)
- 8

O-L-V Koningin van de Vrede
Emblemsesteenweg 1, 2560 Nijlen (Kessel-Statie)
- 9

Onbevlekt Hart van Maria Koningin der Wereld
Steenweg op Mol 161, 2360 Oud-Turnhout
- 10

O-L-V van de Berg Carmel
Kapelweg 56, 2300 Turnhout (Zevendonk)
- 11

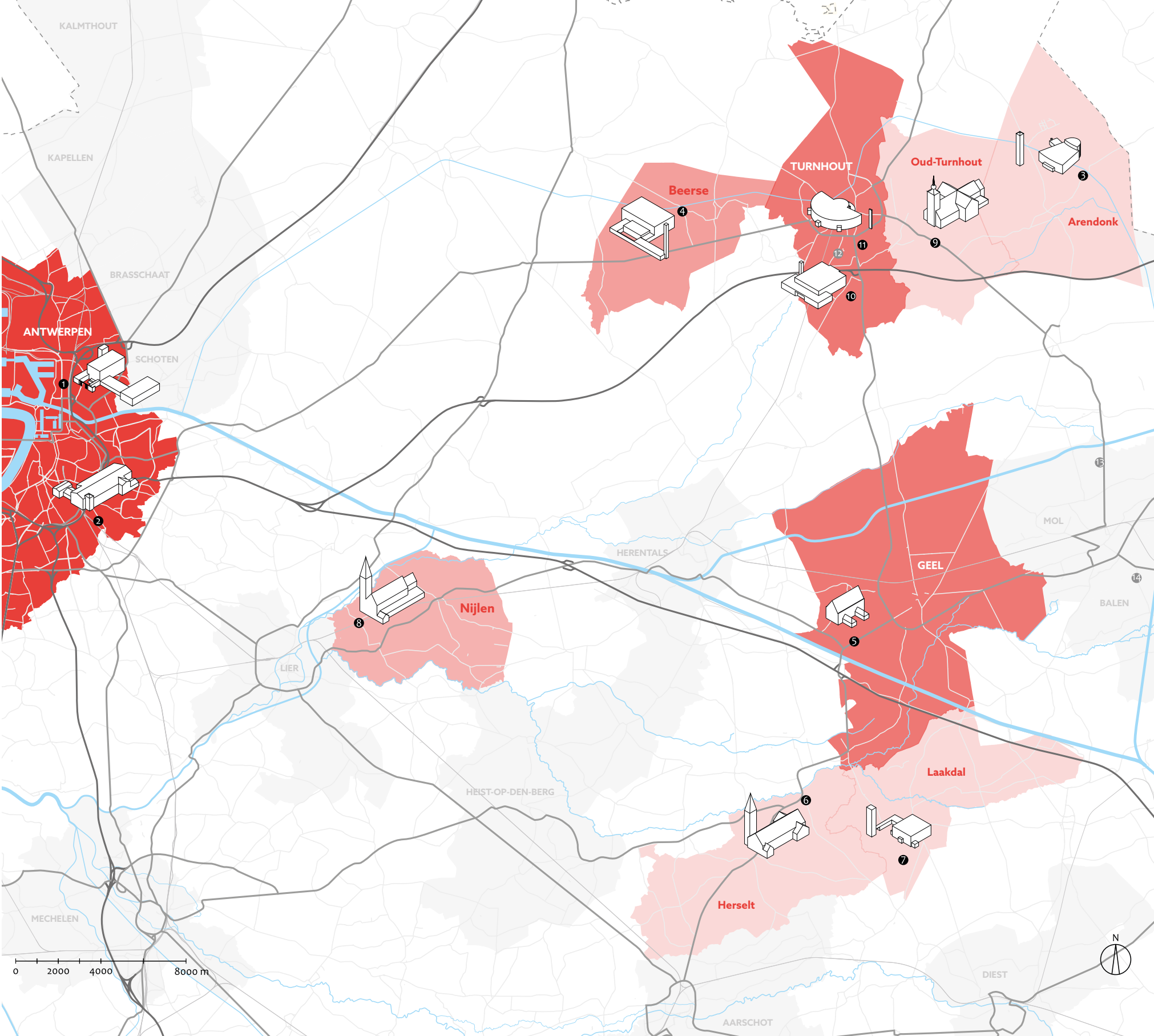
Sint-Franciscus van Assisi
Schorvoortberg 56, 2300 Turnhout (Schorvoort)
- 12

De Blijde Boodschap
Lode Peetersplantsoen 1, Turnhout (Parkwijk)
- 13

Sint-Antonius Abt
Sint-Antoniusstraat 2, Mol (Donk)
- 14

O-L-V van Altijddurende Bijstand
Olmensebaan 61, Balen (Rosselaar)

- Gemeentebegrenzing met kleur volgens inwonersaantal
- Gemeentegrenzen ter referentie
- Waterwegen
- Europese wegen
- Nationale wegen
- Gemeentewegen
- Spoorwegen
- Belgische grens

“Je moet als architect de onbeslistheid incorporeren, variabelen meenemen en veranderingen. Daarom proberen we het verschil in gedrag in kaart te brengen met interventies en onverwachte gebeurtenissen. Het doel is om hiermee potenties te achterhalen van het kerkgebouw.”

Aaron Werbick
(Studio Prinzmetal)

De kerk buiten (de stad) wat een inspiratie-uitstap en een studiedag zoal leerden

tekst: Gitte Van den Bergh

Deel van het Kempenlab over de kwalitatieve herbestemming van dorpskerken waren een uitstap en een studiedag met de titel ‘De kerk buiten (de stad)’. Aangezien bij onze noorderburen opvallend meer gerealiseerde voorbeelden te vinden zijn, bezochten we op de uitstap zes herbestemde kerken in Noord-Brabant in kleinere en grotere dorpen.

Door specifiek in te zoomen op de processen die vooraf gingen aan de realisaties, legden de cases van verschillende schaal zowel geslaagde als minder geslaagde aspecten bloot die we kunnen projecteren op de gewenste aanpak in Vlaanderen. Hoe kom je tot een kwalitatieve herbestemming? Wat zijn de valkuilen? Wat is de rol van de ontwerper in het proces?

Als onafhankelijk architectuurcentrum bracht AR-TUR diverse partijen samen – onder meer ontwerpers, lokale en bovenlokale overheden, erfgoeddiensten en -deskundigen, het bisdom, kerkfabrieken – als aanzet om in een vrije culturele ruimte te onderzoeken waar het momenteel vastloopt.

studiedag, O.L.V.-kerk Den Hout
foto: Pieter de Ruijter

Inleiding

Vlaanderen telt zo'n 1.800 parochiekerken. Een combinatie van factoren maakt dat steeds meer Vlaamse gemeenten, maar ook vrijwilligers, sympathisanten, omwonenden, de intentie uitspreken om een kerk te herbestemmen. De noodzakelijke onderhouds- en investeringskosten lopen hoog op, de kerken kennen een dalend aantal kerkgangers of men kan steeds minder rekenen op vrijwilligers die de kerk draaiende houden. In sommige gevallen start de gemeente of de eigenaar een proactief traject op, bijvoorbeeld als de kerk in het kerkenbeleidsplan opgegeven staat als 'te herbestemmen'. Uit al deze

heeft een herbestemming tijd nodig, in de eerste plaats op mentaal vlak om alle belanghebbenden aan dezelfde kant te krijgen. Praktisch lijkt het zo'n ingewikkeld netwerk van belanghebbenden te zijn waarbij initiatief- en beslissingsnemers elkaar niet altijd meteen weten te vinden.

Van start

Om vanaf het begin het ambitieniveau duidelijke

studiedag, O.L.V.-kerk Den Hout
foto: Pieter de Ruijter

kwesties groeit een intentie, maar de projecten effectief van de grond laten komen, gaat traag of loopt in sommige gevallen al snel vast.

Herbestemming van kerken is niet nieuw. Zeker in steden worden bepaalde kerken afgestaan en herbestemd tot bibliotheek, cultuurcentrum, theaterzaal ... Maar hoe zit het met het draagvlak voor kerkgebouwen in het buitengebied? De dorpskerk fungeert als gezicht van het dorp, als centrum van het ruimtelijke en het sociale weefsel. Iedereen heeft er meermaals een doopsel, communie of trouwfeest meegemaakt; de affectie met een welbepaalde kerk is dan ook groot. Door de gevoeligheid van het thema

lijkt aan te scherpen moet een grondige analyse en identificatie van de kerk dit proces altijd vooraf gaan. Hierbij kan je de praktische zaken onderscheiden: Wie is de eigenaar? Wie zijn op dit moment de stakeholders? Hoe worden deze best benaderd? Wie gebruikt de kerk, hoe vaak en waarvoor? Is de kerk beschermd of vastgesteld als onroerend erfgoed? Welke ontwikkelingen zijn er in de ruimere omgeving?

Bij de lokale onderzochte cases blijkt dat een ontwerpmatige analyse van de kerk in de omgeving, zowel haar plaats in de wijk als in de gemeenschap, cruciaal is. Wat je met een kerk kan doen heeft veel

te maken met wat de ontwikkelingsmogelijkheden van een dorp zijn. Wat kan de kerk betekenen voor de omgeving, en hoe kan de omgeving bijdragen aan de activering van de kerk? Cases zoals Den Hout met een beperkte knooppuntwaarde en bestaande verbindingen kunnen de latere herbestemming al deels hypothekeren. De kerk van Den Hout ligt bovendien slechts op een boogscheut van deze van Sint-Jozef Rijkevorsel. Kan de kerk mogelijk ook een middelpunt worden op regionale schaal? Is er een andere kerk vlakbij, die zich beter leent voor een bepaalde functie? Hiervoor zijn studies en cijfers nodig, die gemeentes overschrijden en waarbij de overheid een belangrijke partner wordt. Op grotere schaal dient van elke kerk de kwaliteit en de potentie gezien te worden. Om de verschuiving van functies op langere termijn te doorzien, kunnen gemeentelijke of gemeentegrensoverschrijdende patrimoniumstudies inzicht bieden.

Behalve de praktische gegevens, is vooral het financiële luik vaak een struikelblok. Financiering kan bijvoorbeeld uitgaan van de lokale overheid, Participatiemaatschappij Vlaanderen (PMV ¹), plattelands-subsidies als PDPO, crowdfunding en bouwfeesten. Het inzetten van middelen en mensen in lokale infrastructuur in Vlaanderen is niet eenvoudig. Van begin af dient scherp gesteld te worden of men gaat voor financieel rendement, of dat het collectief belang voorop gesteld wordt.

Weinig kerken zijn zelfbedruipend en de eigenaar wil of kan niet altijd zelf investeren. De kerken in Vlaanderen zijn eigendom van de kerkfabrieken, maar dat systeem vertoont hiaten en creëert een spanningsveld in het opleggen van specifieke regels. Zo laat het kerkelijk recht niet toe dat de kerkfabrieken zich verarmen. ²

Het traject met beperkte middelen dragen is moeilijker en bestaat vaak uit een vereniging van meerdere partijen bij elkaar, waardoor de termijnen en beslissingen langer dreigen uit te lopen. In de cases van de uitstap in Nederland zagen we dan ook een opvallend contrast tussen de voorbeelden op kleinere schaal, met lokale middelen, tegenover deze van een grotere schaal. Grotere budgetten laten simpelweg meer mogelijkheden toe. Van begin af aan de financiële mogelijkheden duidelijk omkaderen, geeft een nodige basis voor de andere aspecten van het traject.

Participatie

Zonder kerk, geen dorp, en op dat vlak biedt de herbestemming van dorpskerken een kans op kernversterking, een collectieve ruimte die de leefbaarheid van een dorp kan verhogen. Om deze positie in te nemen wordt er vaak gewerkt via participatieve trajecten, waarbij vanaf het begin een zo groot mogelijke groep betrokken wordt: parochie, buurt, middenstand, gemeente, kerkfabriek. Het participatieve traject moet uitwijzen wie geïnteresseerd is om de kerk te gebruiken, zowel op korte als lange termijn. Toch schuilen hier ook valkuilen en dreigen zulke processen vaak te eindigen waar ze gestart zijn.

Voor de kapel in Braken, een kerkdorp in Wuustwezel, is de relatief kleine gemeenschap zeer betrokken bij het proces. In participatieve momenten in de vorm van werksessies vond een wisselwerking aan informatie plaats. Zoals in vele andere participatieve trajecten koos het team van Rurant en Innova-tiesteunpunt er expliciet voor om tijdens het proces geen ontwerpexpertise te betrekken. Ontwerpexpertise biedt de kans om de scenario's die in de werksessies naar boven komen al eens te verbeelden, op hun haalbaarheid te onderzoeken, en de kwaliteit ontwerpend te onderzoeken en zo mogelijk te verhogen. Een van de uitkomsten van de participatieve sessies is dat men de nood aan ontwerpexpertise formuleert. Het is dan ook belangrijk in de herbestemmingstrajecten een evenwicht te vinden tussen ontwerpend onderzoek en participatieve processen.

In het verloop van een **participatieproces** kan men naar boven brengen **welke functies gewenst zijn** in het dorp of in de context. Afhankelijk van de termijn waarbinnen de kerk leeg staat, kan de gemeenschap meer of minder open staan voor bepaalde invullingen. Als er nog geen sprake is van leegstand of verval, wordt er wellicht conservatiever nagedacht tegenover een meer vervallen kerk die een zekere tristesse kan uitstralen en waarvoor

¹ bij economische invullingen, www.pmv.eu/nl/onze-missie

² "Kerkfabrieken zijn openbare instellingen. Zij zijn onderworpen aan de geldende wetgeving. Zij mogen zich niet verarmen en moeten hun patrimonium naar best vermogen beheren, ten dienste van de eredienst. Ze moeten verantwoordelijk omgaan met hun middelen, in het besef dat de gemeentelijke aanvulling, indien nodig, afkomstig is van het geld van de belastingplichtigen." Uit: Charter voor goed kerkelijk beheer www.kerknet.be/sites/default/files/17%2005%2011%20Charter%20van%20goed%20kerkelijk%20beheer%20-%20Inhoud.pdf

men sneller in actie wil schieten. De projectie van alle goede bedoelingen in het dorp op die ene kerk, waar iedereen zich mee verbonden voelt, geeft een risico dat deze overladen wordt met functies. Private belangen stemmen niet altijd overeen met het publieke belang, en in een dorp heb je maar een beperkt aantal publieke functies nodig. Een herbestemming tot zoveelste 'polyvalente zaal' van het dorp is natuurlijk niet altijd wenselijk.

Voor complexere projecten is er wellicht een grotere rol voor **ontwerpend onderzoek om het participatieve proces te voeden**, waarvan het herbestemmings-traject voor de Petruskerk in Vught een geslaagd voorbeeld is. De ontwerpers zijn er mee verantwoordelijk voor het draagvlak dat gecreëerd is voor de herbestemming. Een voordeel is dat zo scenario's onder tusschen al kunnen worden verbeeld en dat de vormgeving van de uiteindelijke visie een evident uitvloeisel is van het participatietraject.

Ontwerpend onderzoek

Simultaan stelt men daarom ook best de vraag **welke functies al dan niet in de kerk gepast zijn**. Het heeft geen zin een functie in de kerk te proberen brengen waar deze zich niet toe leent. Hoewel de initiatiefnemers vaak vol goede bedoelingen zitten, ligt de **eerste kwaliteitscontrole** op dit moment **bij de ontwerpers** die de voorgestelde scenario's proberen om te zetten in een goed ontwerp. Zijn programma en gebouw compatibel? Is het programma niet te overladen? Welke andere dynamieken spelen er in de omgeving?

Ook op ontwerpvlak kunnen stappen gezet worden die het proces kunnen versnellen en de kwaliteit bevorderen. Hoewel uiteraard elke kerk anders is wat structuur, indeling en bouwfysische toestand betreft, al dan niet beschermd is, en een andere functie toebedeeld krijgt, moet niet alles telkens opnieuw uitgevonden worden. De omgang met monumenten moet respectvol, maar niet al te terughoudend worden aangepakt. Het onderzoeken van casestudies leert alvast enkele terugkerende lijnen.

De herbestemming van de kerkruimte omvat in de meeste gevallen natuurlijk heel wat **technische uitdagingen**, zoals akoestiek, verwarming en verluchting. Dit zijn zaken die vaak een groot deel van de investering bedragen. In de cases zagen enkele terugkerende oplossingen, zoals het succesvol gebruik van akoestische lichtarmaturen in Heerle en Sprundel, de *box-in-box* aanpak voor het oplossen van de klimatisering, vloerverwarming in combinatie met een horizontaal luchtscherm in de hoge ruimtes. De gelijkaardige aanpak maakt dat de vraag gesteld kan worden of er geen **algemeen basishandboek** gemaakt kan worden dat deze uitdagingen en de technische oplossingen en ontwerpkeuzes behandelt.

De ontwerper speelt een belangrijke rol in het aanscherpen van de vraag van de opdrachtgever, te beginnen bij het kritisch in vraag stellen van de opgave.

Behalve het technische aspect, zien we hoe conventies die inherent zijn aan een kerk in een nieuwe constellatie kunnen worden bewaard of net doorbroken. Zo kom je in een kerk traditioneel axiaal binnen, een gegeven dat deel uitmaakt van de religieuze ervaring. De kerk bijvoorbeeld aan de zijkant binnenkomen, genereert een heel andere ervaring. Bij het vermengen van meerdere functies, zoals het geval is bij de Sint-Gertrudiskerk in Heerle, is vaak een tweede inkom noodzakelijk. In deze specifieke case konden de architecten gebruik maken van een historische tweede as die dwars op de hoofdas bestond.

Wat buitenruimte betreft is historisch voorname-lijk het voorplein van belang en vormt het mee het centrum van het dorp. De architecten van de herbestemde Petruskerk in Vught tonen het potentieel van de hele zone rondom de kerk in de **verweving met het ruimtelijke weefsel**. De ontwerpers zagen als eerste noodzakelijke ingreep het weghalen van de muur omheen de kerk, zodat het gebouw op meerdere plaatsen een toegang kon krijgen en een doorwaadbare plek kon worden. De ingrepen aan elke zijde van de kerk nodigen uit om de kerk te betreden: een terras met luifel, een winkelatalage, kantoorruimte. De insteek was noodzakelijk om verbinding te leggen met het hele dorp, en deze kerk opnieuw tot het hart van Vught om te vormen.

Om een andere, of ruimere, functie te krijgen ontbreekt het de meeste kerken aan noodzakelijke **functionele ruimtes**: kitchenette, berging, sanitair. Hier is een eerste mogelijke aanpak deze met minimale impact binnenin, door enkel aan de buitenzijde nieuwe functionele ruimtes toe te voegen. De kerkruimte zelf wordt in dit geval als een collectieve ruimte gekoesterd. De Onze Lieve Vrouwekerk in Helmond, herbestemd tot theaterzaal, voegt een grote oppervlakte toe in een glazen volume rondom de kerk. Dit biedt ruimte aan onder meer kleedkamers voor artiesten, laad- en loszone voor vrachtwagens en een café. Hiermee betreft het nieuwe volume ook meer partners langsheen verschillende zijden. Binnenin blijft de kerk grotendeels behouden

functionele noden erkennen en invullen, maar zelf ook alternatieve scenario's durven onderzoeken en bevattelijk maken, *out of the box* denken, een overlap vinden tussen de kwaliteiten van de kerk en de input die gegeven wordt vanuit de participatieve trajecten. Het nauw bepalen van welke functies wenselijk zijn, zonder opties te blokkeren. Geen pasklare oplossing opdringen, maar de geesten verruimen. Door het verbeelden van de potenties en het zichtbaar en hanteerbaar maken van keuzes om gaandeweg een voorkeursscenario te ontwikkelen, kunnen ook andere stappen in het proces sneller verlopen.

Inspiratie-uitstap, Petruskerk, Vught.
foto: Pieter de Ruijter

en is ze ingericht als theaterzaal met een tribune en podium.

Een tweede mogelijkheid bestaat erin de functionele ruimtes zo in te richten dat ze een uitspraak doen over de ruimte afhankelijk van de positie: in de zijbeuken of net in het koor, met behoud van het middenschip of net als doorbreking van de kruisvorm.

De ontwerper speelt een belangrijke rol in het aanscherpen van de vraag van de opdrachtgever, te beginnen bij het kritisch in vraag stellen van de opgave. Hij moet om die reden niet alleen de

***“Aan den lijve
ondervinden hoe uiterst
diverse kerken op al
even uiterst diverse
manieren een nieuw leven
kregen, vond ik bijzonder
boeiend. Zo zag ik ook
hoe niet eender welk
programma past bij of in
eender welk kerkgebouw.
Een kerk herbestemmen is
maatwerk en dat maakt
het interessant.”***

Caroline Daemen
(Erfgoed Noorderkempen)

Een blik op enkele herbestemmingstrajecten

cases uit inspiratie-uitstap en studiedag

tekst: Gitte Van den Bergh

- 1 Sint-Gertrudis van Nijvelkerk, Heerle (Roosendaal)
- 2 Johannes de Doperkerk, Sprundel (Rucphen)
- 3 Willibrorduskerk, Hooge Zwaluwe (Drimmelen)
- 4 Pauluskerk, Dongen
- 5 Petruskerk, Vught
- 6 Onze Lieve Vrouwe ten Hemel-opneming, Helmond
- 7 Kapel Onze-Lieve-Vrouw Middeles, Braken (Wuustwezel)
- 8 Sint-Maartenskerk, Stuttgart
- 9 Sint-Jozef-Arbeider, Heieinde (Vosselaar)
- 10 Kapel van de ontluiking, Groot-Bijgaarden (Dilbeek)
- 11 Sint-Jozefkerk, Sint-Jozef (Rijkevorsel)

Kapel van de ontluiking, Groot-Bijgaarden, tc plus.
foto: Luc Roymans

Sint-Gertrudis van Nijvelkerk in Heerle (Roosendaal)

**Herbestemde kerk, bezocht op uitstap,
toegelicht door Sander van Sambeek (Oomen architecten)
en Cees Luijsterburg (beheerder dorps huis).**

Functie na herbestemming: dorps huis, huisartsenpraktijk en kerk
Opdrachtgever: woningcorporatie AlleeWonen
Architect: Oomen architecten
Bruto oppervlakte: 1.487 m² ¹
Totale kost: ± 1.6 miljoen euro
Herbestemmingstraject: 2011-2012
Inwonertaal Heerle: 1.753 ²
Status: rijksmonument

foto: Filip Dujardin

Proces en budget

De Sint-Gertrudis van Nijvelkerk is een beeldbepalend gebouw in Heerle, een dorp met een groeiende noodzaak aan voorzieningen voor de vergrijzende bevolking. Op aanvraag van de gemeente Roosendaal, stelde de provincie Noord-Brabant in 2011 een stimuleringsubsidie van 700.000 euro beschikbaar uit het budget Integrale Dorpsontwikkelingsplannen (iDOP³). Deze subsidie mocht aan het projectbudget van de kerk worden toegevoegd onder voorwaarde dat het resultaat eind 2012 opgeleverd zou worden.

Na eerdere gefaalde pogingen van verschillende partijen om samen een haalbaar plan uit te werken, en onder stimulans van de toegekende subsidie, bracht Woningcorporatie AlleeWonen mogelijke huurders bij elkaar: een huisartsenpraktijk, fysiotherapeut, het kerkbestuur en dorps huis De Schalm⁴. De gemeente zag een opportuniteit in het steunen van het herbestemmingstraject, mede doordat de grond waarop het voormalige dorps huis gelegen was, vrij zou komen voor de ontwikkeling van woningen.

De woningcorporatie kocht na dit onderzoek de kerk voor het symbolische bedrag van een euro over van het parochiebestuur, dat de noodzakelijke kosten voor het in stand houden van de kerk niet meer kon dragen.

Omwille van de tijdsdruk is het project aanbesteed als een UAV-geïntegreerd contract⁵, waarbij de aannemer verantwoordelijk is voor de verdere uitwerking van het uitvoeringsdossier, onder toezicht van een auditteam bestaande uit opdrachtgever en adviseurs. AlleeWonen neemt het beheer van het gebouw op zich, het dorps huis ondersteund door vrijwilligers zet de planning en de agenda op punt.

Ontwerp

De neogotische kerk werd in 1864 gebouwd naar een ontwerp van J. Van Mansveld en kende verschillende levensfasen. In 1924 breidde men het oost-west georiënteerde middenschip naar ontwerp van Paul Bellot uit met een noord-zuid georiënteerd middenschip en een bijhorende nieuwe toegang. Oomen architecten maakte bij de herbestemming dankbaar gebruik van deze twee assen om de verschillende functies een eigen toegang te geven. Beide assen worden als zichtas behouden. De architecten hielden de gemeenschappelijke ruimte, het oorspronkelijke middenschip, vrij zodat alle bezoekers er gebruik van kunnen maken. Glazen schuifdeuren zorgen voor mogelijke verbindingen. Architect Sander van Sambeek omschrijft de nieuwe elementen als "een invulling die te gast is". Alle nieuwe ingrepen zijn los gedetailleerd van de draagstructuur. In de zijbeuken bevinden zich de verschillende functies in de vorm van boxen.

Naast de tijdsdruk betroffen de voornaamste uitdagingen op praktisch vlak de delicate omgang met een rijksmonument, in combinatie met het bekomen van een zo duurzaam mogelijk project. De keuze voor ingewerkte boxen liet toe deze van alle verwarming- en ventilatiecomfort te voorzien. In de middenbeuk wordt dit bereikt door vloerverwarming in combinatie met een horizontaal luchtscherm.

Omwille van akoestische redenen zijn de lampen opgebouwd uit cilinders van een zacht materiaal, een akoestisch doek achter het houten latwerk van de boxen en akoestische baffles bovenop de boxen.

De renovatie van de buitenschil van de kerk dient nog uitgevoerd te worden. De kerk staat op de lijst voor een meerjarenonderhoudsplanning, die de komende 10 jaar te verwachten valt.

foto: Filip Dujardin

¹ Bron: www.dearchitect.nl/projecten/herbestemming-st-gertrudis-van-nijvelkerk-heerle

² roosendaal.incijfers.nl (geraadpleegd op 28.03.2019)

³ De iDOP-subsidie werd in vanaf 2008 in Noord-Brabant in het leven geroepen om de leefbaarheid in kleine kernen te verbeteren.

⁴ De structuur waarbij een woningcorporatie de opdrachtgever kan zijn voor de herbestemming van een kerk, is hierna afgeschaft. De nieuwe Woningwet in 2015 zorgde ervoor dat woningcorporaties zich weer meer moesten toeleggen op hun kerntaak: 'betaalbare woningen bouwen voor mensen met een smalle beurs'. www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/woningcorporaties/woningwet-hoofddijnen

⁵ Uniforme Administratieve Voorwaarden

Johannes de Doperkerk in Sprundel (Rucphen)

**Herbestemde kerk, bezocht op uitstap,
toegelicht door Erik Simonse (Bureau Dhondt).**

Functie na herbestemming: kerk en gemeenschapshuis met diverse verenigingen en jongerenorganisaties.

Opdrachtgever: woningcorporatie Thuisvester

Architect: Bureau Dhondt

Oppervlakte: ± 900 m²

Budget: 3.3 miljoen euro (aanbestedingsbedrag) + kosten vergunningen en adviseurs = 4 miljoen euro totaal waaronder: 200.000 euro (aankleding/eigen inbreng SKW) + 40.000 euro (Oranjefonds) + 72.000 euro (inzamelacties in het dorp)

Herbestemmingstraject: 2007-2014

Inwoneraantal Sprundel: 5.035⁵

Status: enkel de toren is beschermd als rijksmonument

foto: Bureau Dhondt

Proces en budget

In 2007 werd het duidelijk dat de parochie niet voldoende middelen had om de Johannes de Doperkerk te renoveren en de lijst met gebreken bleef groeien. Gelijktijdig was er sprake van de nood aan een nieuw dorps huis voor Sociaal Cultureel Werk (SKW) op een andere locatie. Het oude gebouw situeerde zich op de parking naast de kerk. Op initiatief van de parochie, en in samenwerking met de gemeente en de dorps werking, kwam men na een moeizaam proces van enkele jaren tot een gemeen-

schappelijke visie. De toelating werd verkregen om de kerk om te vormen tot een multifunctionele accommodatie waarin zowel de parochie als de dorps werking zijn intrek kon nemen. In 2011 werd het gebouw verkocht aan woningcorporatie Thuisvester en buiten de gemeente om ontwikkeld, met steun van het Oranjefonds en inzamelacties in het dorp.

Eind 2014 konden alle verenigingen hun intrek nemen in het gebouw. Tijdens de werken werd de kerk

onttrokken aan de eredienst, maar na de oplevering vinden er opnieuw wekelijks diensten plaats in de kapel, waarbij men meer aanwezigen noteert dan voorheen.

Ontwerp

Aangezien een gedeelte in dienst blijft als kerk, legde het bisdom de voorwaarde op dat er in het kerk-volume geen alcohol geschonken mag worden. Deze restrictie bood aanleiding om een aanbouw te realiseren die de foyer bevat. Om alle overige functies hun nodige oppervlakte te geven in de kerk zelf, besloten de architecten een verdiepingsvloer in te richten. De begane grond werd afgegraven en voorzien van een stalen fundering. Het gelijkvloers is ingericht met kantoren, polyvalente zaal, jeugdhuis, kookstudio, allen verbonden via een klassieke as in kruisvorm. Tussen de invulwanden zie je hier en daar nog een kolom, maar door de tussen-vloer ervaar je op het gelijkvloers niet dat je in een kerk verblijft.

foto: Bureau Dhondt

De parochie zelf behoudt een huiskamer, kapel en een ruimte voor erediensten. De ruimte voor erediensten bevindt zich op de verdieping. Door middel van harmonicawanden kunnen ruimtes flexibel worden afgesloten of samengevoegd. Om te voldoen aan de akoestische eisen is het centrale verlichtingselement opgebouwd uit isolerend schuimmateriaal. In een poging op de verdieping wel het kerkgevoel te bewaren, laten de architecten de lengteas zichtbaar. Langs weerszijden versmallen twee stroken met gangen de originele middenbeuk,

die hierdoor toch aan kwaliteit doet inboeten. In een poging het karakter te behouden werden de ramen op de verdieping hersteld in een atelier, en voorzien van voorzetglas om betere isolatienormen te halen. Weggestopt in de secundaire gangen verliezen deze echter een groot deel van hun betekenis. Technische ventilatiekanalen zijn zichtbaar gelaten en louter aangebracht vanuit een functioneel gegeven.

De Johannes de Doperkerk is niet beschermd als rijksmonument, met uitzondering van de toren. Zoals architect Erik Simonse meermaals benadrukt, vroegen de opdrachtgevers een enorm zwaar programma dat in de kerk een plek diende te krijgen. De zoektocht naar een zware invulling van de kerk, resulteerde in het gebruiken van enkele karaktervolle elementen als gimmick.

⁵ Bron: www.stadindex.nl/sprundel

Willibrorduskerk in Hoge Zwaluwe (Drimmelen)

Herbestemde kerk, bezocht op uitstap.

Functie na herbestemming: restaurant met werkplekken voor mensen met een verstandelijke beperking en/of psychiatrische problematiek + evenementen
Opdrachtgevers: Willem en Dieuwke Simonis

Architect: Oomen architecten
Oppervlakte: ± 400 m²

Budget: 0.5 miljoen euro (inclusief aankoop en restauratie)

Herbestemmingstraject: 2013-2015

Inwoneraantal Hoge Zwaluwe: 1.715

Status: rijksmonument

foto's: Pieter de Ruijter

Proces en budget

De kerk werd gebouwd in 1865. Opvallend zijn de hangende gewelven. De eigenaars kochten de kerk in 2013, nadat deze aan de eredienst onttrokken was. De private eigenaars konden aan 1% rente lenen bij het Nationaal Restauratie Fonds voor het grootste deel van de werken. Behalve het dak voerden ze de renovatiewerken grotendeels zelf uit. Het restaurant ging open in 2015.

Voorafgaand marktonderzoek had uitgewezen dat de locatie niet geschikt was voor deze functie. Hoewel het gelegen is in een klein dorpje, kent het restaurant niettemin succes als lunchlocatie voor lokale bewoners of passanten langsheen nabijgelegen fietsroutes. 's Avonds en in de weekends trekt het unieke concept ook bezoekers van verderaf aan, voor evenementen en diners.

Het aanwezige orgel werd behouden, en kan mee gehuurd worden voor optredens. Het restaurant is voorzien van vloerverwarming.

De voorwaarden die het bisdom oplegde in het kettingbeding zijn intussen gewijzigd voor andere kerken. Het kettingbeding is een overeenkomst die ondertekend moet worden bij aankoop van de kerk, specifiek opgemaakt per kerk vanuit het bisdom.⁶ Enkele richtlijnen worden standaard opgenomen. Zo mag men geen 'verwarrende activiteiten' laten doorgaan in een herbestemde kerk. Hiermee doelt het bisdom op profane diensten, zoals een trouwceremonie of uitvaartdienst die niet vanuit een religieuze intentie plaatsvindt. Inmiddels mag men slechts maximaal 10% van de kerk als horeca inzetten. Andere voorwaarden die niet van toepassing zijn op het restaurant, zijn bijvoorbeeld dat er geen andere religie zijn intrek mag nemen, of dat er geen bordeel mag worden ingericht in de kerk.

⁶ zakelijk.infonu.nl/diversen/111677-reliplan-make-laars-voor-kerken-en-kloosters.html#kettingbeding

Pauluskerk in Dongen

**Herbestemde kerk, bezocht op uitstap,
toegelicht door Peter de Bont (CIER architecten)
en Kees van Loon (zorginstelling Amarant).**

Functie na herbestemming: zorgwoningen voor mensen met een verstandelijke beperking en dagactiviteitencentrum
Opdrachtgever: woningcorporatie Laurentius
Architect: CIER architecten
Oppervlakte: 1.870 m² ⁷
Herbestemmingstraject: 2003-2007 / 2018
Inwoneraantal Dongen: 26.073 ⁸
Status: rijksmonument

foto's: CIER architecten

Proces en budget

Fusies tussen verschillende gemeentes leidden ertoe dat de nieuwe parochie koos om het kerkelijke leven te centraliseren in de Laurentiuskerk. In 2003 werden zowel de Josephkerk als de Pauluskerk gesloten en verkocht. De Josephkerk is gesloopt en heeft plaatsgemaakt voor een rondweg, de torenspits is behouden en in een nabij plantsoen geplaatst. Woningcorporatie Laurentius kocht de Pauluskerk en verhuurde deze daarna aan zorginstelling Amarant. In 2005 startten de werken en in 2007 vond de oplevering plaats. In 2018 besloot de zorginstelling Amarant nog extra woningen toe te voegen omwille van de noodzakelijke efficiëntie in de zorgsector.

Ontwerp

De Pauluskerk is een rijksmonument, gebouwd in 1967 en een duidelijk voorbeeld van de bouwstijl van de Bossche School. ¹⁰ Typische aspecten zijn onder andere de maatverhoudingen, de klokkentoren die zich op de grond bevindt en het aspect van wonen omheen de kerk. De kerk staat aan het Europlein en vormde het centrum van een naoorlogse wijk in Dongen.

De architecten stelden voorop om de buitenschil zoveel mogelijk in stand te houden en zo weinig mogelijk uitbreidingen te realiseren. In de voormalige cellae richtten ze dertien prikkelarme verblijven in voor mensen met verstandelijke beperkingen. Het binnenplein als verkeersruimte vormt een

rustige overgang naar de straat. In de voormalige kerkrimte zijn een kantine, sanitair, een verzorgingsunit, kantoor en een spreekruimte ingericht, waarbij beglaasde deur- en raamgehele het open karakter van de kerk zoveel mogelijk behouden. De plafondbekleding bestaat uit akoestisch geperforeerde mdf met een fineerlaag, naar analogie met het oorspronkelijke houten lattenplafond. De Mariakapel kreeg een nieuwe bestemming als berging, nadat het bisdom had doen verstaan dat er geen religieuze activiteiten meer waren toegelaten.

⁷ www.bouwbedrijfboot.nl/pauluskerk-dongen

⁸ dongen.incijfers.nl

⁹ www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/woningcorporaties/woningwet-hoofdpijnen

¹⁰ Architect Nico van der Laan en zijn broer (Dom) Hans van der Laan waren verantwoordelijk voor de cursus Kerkelijke Architectuur die tussen 1946 en 1973 in Den Bosch werd gegeven.

Petruskerk in Vught

**Herbestemde kerk, bezocht op uitstap en
toegelicht door architect Michael Bol (Buro Kade) op studiedag.**

Functie na herbestemming: bibliotheek, museum, ontmoetings-
plein en diverse maatschappelijke organisaties.

Opdrachtgever: DePetrus BV

Architect: Buro Kade

Oppervlakte: 3.000 m² ¹¹

Budget: 4.7 miljoen euro (waarvan 2 miljoen euro subsidie voor
de restauratie van de buitenschil)

Herbestemmingstraject: 2005-2018

Inwoneraantal Vught: 12.565

Status: rijksmonument

foto: Stijn Poelstra

Proces en budget

De Petruskerk werd in 1884 gebouwd, naar een ontwerp van Carl Weber in een neoromaanse stijl met gotische invloeden. In 2005 wordt de kerk uit veiligheidsoverwegingen aan de eredienst onttrokken, de parochie kon de kosten om de bouwkundige staat te verbeteren niet betalen. Voorstudies door een lokale woningcorporatie en BiermanHenket architecten naar een mogelijke invulling stootten op financieel onhaalbare plannen die een opeenstapeling van programma met zich meebrachten. Eind 2010 vraagt de parochie een sloopvergunning aan, wat zeven ondernemers uit de bouwsector in Vught doet besluiten een samenwerking aan te gaan om de kerk in erfpacht te nemen en te redden van de sloop.¹² De Vughtenaren werden nauw betrokken bij het ontwerp. Iedereen deed vanuit zijn domein wat hij kon om samen de kerk om te vormen tot het 'hart van Vught'. Zo ontwierp een Vughtse websitebouwer gratis een platform dat iedereen op de hoogte kon houden.

De ontwerpers slaagden erin alle neuzen in dezelfde richting te krijgen door een stapsgewijs ontwerpend onderzoek en participatiemomenten met de omwonenden. In het voortraject maakten de architecten studies die de ambitie van alle stakeholders kon aanscherpen. Willen we een setting met individuele units of een huiskamergevoel? Welke sfeer wordt er beoogd? En vragen om het ambitieniveau te bepalen als: welke soort koffie wil je schenken, in een kartonnen beker of een kop met een croissant? Hierna gingen ze aan de slag met het verbeelden van potenties van de ruimte, waarbij ze de kwaliteit van de ingrepen

zorgvuldig voor ogen hielden. Ook hier stelden de architecten de verschillende scenario's telkens voor op een participatiemoment en werden de keuzes nauw afgemeten.

In 2011 werd gestart met de restauratie van de buitenschil. De ondernemers konden rekenen op subsidies van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed,

de provincie en de gemeente wat betreft de restauratie van het exterieur. Belangrijk was dat alle partijen dezelfde richting uit wilden. De bibliotheek en het museum tekenden een intentieverklaring, en hierdoor kwamen twee andere locaties vrij, die geld opbrachten voor de gemeente. De initiatiefnemers creëerden bovendien een enorm draagvlak in de gemeente: iedereen kon zich melden als 'Petrusganger' en een financiële bijdrage leveren.

De aandeelhouders zelf waren ondernemers vanuit verschillende bouwgerelateerde bedrijven. Het ingelegd vermogen zal worden terugverdiend met een lage rentecomponent. De parochie blijft eigenaar van de kerk, maar de organisaties hebben

het vruchtgebruik in handen via een erfpachtovereenkomst. Doelstelling is dat eventuele winsten terugvloeien naar de gemeenschap van Vught.

foto: Stijn Poelstra

¹¹ www.herbestemming.nu/projecten/depetrus-vught

¹² De parochie blijft juridisch eigenaar van de kerk en legt bepaalde voorwaarden op.

Ontwerp

Na een proces van dertien jaar is de kerk herbestemd tot een 'ruimte om verbinding te leggen', met een museum, bibliotheek, enkele winkeltjes en op de verdieping verhuurbare kantoorruimtes. Als hart van Vught is het de ideale aanjager om de dorpsontwikkeling een boost te geven. De eerste noodzakelijke ingreep zagen de architecten dan ook in het weghalen van de muur omheen de kerk, zodat de kerk zelf op meerdere plaatsen een toegang kon krijgen en een doorwaadbare plek kon zijn. Ingrepen aan elke zijde van de kerk nodigen uit om de kerk te

De slimme introductie van een verdiepingsvloer aan de randen bereikt de kleurrijke schilderijen en het gebrandschilderd glas. Deze bevat verhuurbare oppervlakte voor kantoorfuncties. Alle technische installaties zijn in de dikte van de verdiepingsvloer opgenomen. Zowel de vloer als de wanden hebben een akoestische functie. De hoofdruimte werd voorzien van vloerverwarming, en om die reden een trede verhoogd. Door een luchtscherm wordt de ruimte tot drie meter hoogte verwarmd. De nieuwe tussenvloer heeft een organische vorm in een frisse witte kleur.

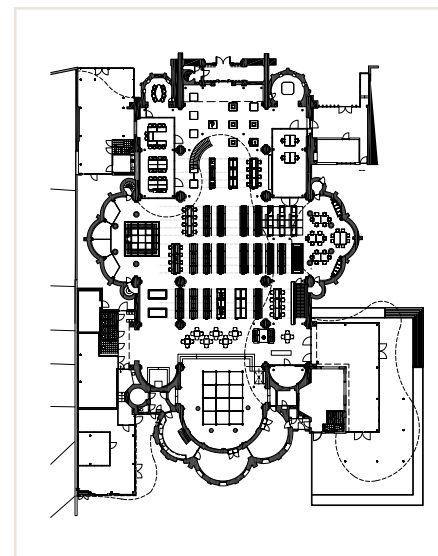

foto: Stijn Poelstra

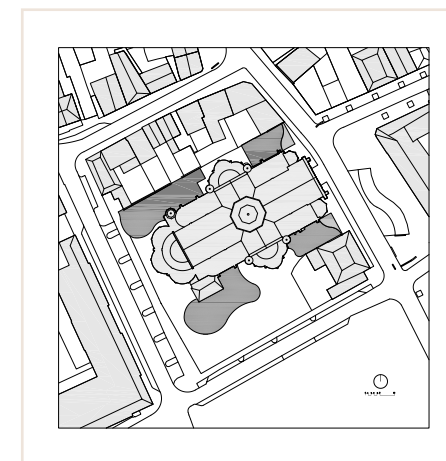
betreden: een terras met luifel, een etalage ... Het ontwerp maakt dat verschillende gebruikers en eigenaars samen hun doelstellingen kunnen bereiken in een 'huiskamer'-filosofie: een bibliotheek, het Vughts museum en diverse maatschappelijke organisaties zoals de Wereldwinkel Vught en een biljartclub nemen hun intrek. Er zijn geen aparte ruimtes gerealiseerd, maar de organisaties werken vergaand samen en delen de ruimte. Zo tref je de biljarters direct naast de boekenrekken. Een belangrijke factor is ook dat de kerkruimte volledig vrijgemaakt kan worden. De bibliotheekrekken staan op rails om het middenschip vrij te maken voor evenementen. De binnenruimte van de kerk is volledig intact gebleven.

De witte band loopt in een verbindend gebaar door naar buiten, in de luifel van het horecapaviljoen aan de Petrustuin.¹³

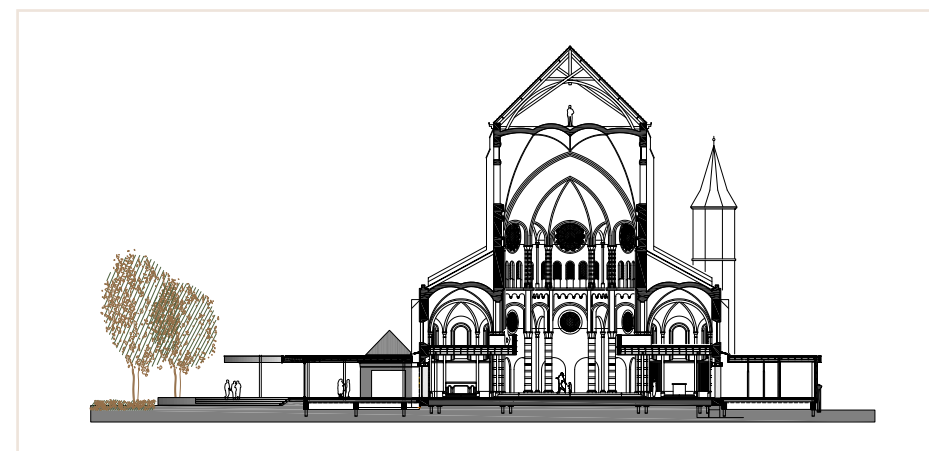
¹³ Meer info: www.herbestemming.nu/projecten/depetrus-vught

grondplan

inplantingsplan

doorsnede

Kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming in Helmond

**Herbestemde kerk, bezocht op uitstap,
toegelicht door Joyce Zeeuwen (gemeente Helmond)
en Mike Heemrood (Van Dongen-Koschuch architecten).**

Functie na herbestemming: theater
Opdrachtgever: gemeente Helmond
Architect: Van Dongen-Koschuch architecten
Oppervlakte: 1.800 m² nieuwbouw en 4.000 m² bestaande toestand
Bouwbudget: 7 miljoen euro
Herbestemmingstraject: 2013-2018
Inwoneraantal Helmond: 90.901 inwoners¹⁴
Status: rijksmonument

foto: Bart van Hoek

Proces en budget

Toen het bestaande theater Het Speelhuis afgebrand was, zocht een crisisteam naar een alternatieve locatie. Helmond kende intussen al vijf herbestemde kerken, dus een zoektocht in die sector was niet onlogisch. Hoewel de Lambertuskerk minder gebruikt werd, was deze niet zo geschikt als theaterzaal en werd ze door twee parochies gedeeld. De Onze-Lieve-Vrouwekerk daarentegen was nog volop in gebruik, de vraag om ze uit de eredienst te halen lag

dan ook gevoelig, maar een tijdelijke theaterzaal was wel mogelijk. Deze inrichting werd binnen het jaar opgebouwd en gaf de gemeente tijd en ruimte om de studie naar een nieuwe locatie grondig te voeren.

De inrichting bleek zo'n succes dat ze de interne discussie of het theater nu binnen het centrum, of net buiten de stad gelokaliseerd moest worden, van de kaart veegde. In 2013 viel het besluit om het

tijdelijke theater definitief te huisvesten in de kerk, volgens een huurcontract. Verschillende trajecten in samenspraak met het bisdom, verzekeringskwesties en aankoopbedrag, liepen door elkaar. In Nederland moet het bisdom telkens het besluit om een kerk te verkopen, goedkeuren. Uiteindelijk werd de kerk voor een aankoopsom van 800.000 euro verworven. Er werden drie voorwaarden gesteld opdat het project als herbouw in aanmerking zou kunnen komen voor de verzekering: men moest eigenaar zijn van de kerk, het plan moest worden uitgevoerd zoals ontworpen en binnen vijf jaar moesten de werken gestart zijn. In de overeenkomst werd opgenomen dat de kerk nog in eredienst zou blijven. Intussen kwam ook het naastgelegen parochiehuis vrij, eveneens een rijksmonument. De gemeente huurde de pastorie gedurende één jaar om te voorkomen dat het bij een private partner zou terecht komen. Hierna werd de pastorie eveneens aangeworven door de gemeente.

Ontwerp

De Onze-Lieve-Vrouwe-ten-Hemelopnemingkerk is gebouwd tussen 1915 en 1924. "De zaal op zich leende zich perfect als theaterzaal qua omvang en sfeer, stelt architect Mike. Om de kerk heen werd een aanbouw gemaakt, waarin ook de nodige functies hun intrek konden nemen. Zo gebeurt het laden en lossen van vrachtwagens in het nieuwe volume, zodat de markt gevrijwaard blijft. Voor de aanbouw werden openingen gemaakt langs de zijde van de biechtstoelen, als artiestenentree. De nieuwe constructie is een eenvoudige en fijn gedetailleerde stalen constructie die volledig op zichzelf staat. Wel diende voor de verbinding tussen oud en nieuw een 'horizontale snede' in de buitenmuur van de kerk gemaakt te worden, waar het glasprofiel in werd geplaatst.

foto: Pieter de Ruijter

Het nieuwe volume baadt in het daglicht en werd heel open gehouden, in contrast met de donkere bestaande kerk. 's Avonds

biedt de nieuwe uitbreiding verlichting en sfeer aan het centrum. De hele gevel aan de zijde van het plein kan open schuiven. Het dakpakket werd zo dun mogelijk gehouden om onder de bestaande glas-inlood constructie uit te komen, en ook het afschot is minimaal voorzien. Alle installaties werden in de vloer voorzien. In de pastorie zijn kantoren ingericht, die via een interne verbinding met de foyer bereikbaar zijn.¹⁵

¹⁴ Inwonersaantal op 1 januari 2018 (bron: www.helmond.nl/1/feitenencijfers/Inwoners)

¹⁵ Een virtueel bezoek aan de kerk: www.theater-speelhuis.nl/over-ons/Geschiedenis

Kapel Onze-Lieve-Vrouw Middelaes in Braken (Wuustwezel)

**Participatietraject in het kader van 'Kerk als dorpsknooppunt',
op studiedag toegelicht door Kristien Vanlommel (Rurant).**

Functie na herbestemming: nog te bepalen
Initiatiefnemer: Innovatiesteunpunt en Rurant

Architecten: /

Bouwbudget: nog te bepalen

Inwoneraantal Braken: 1.410

Status: Niet opgenomen op de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed

Partners

Het participatietraject voor de kerk in het gehucht Braken bij Wuustwezel kadert in het project 'Kerk als dorpsknooppunt' en het dorpenbeleid van de provincie Antwerpen. Samen met Innovatiesteunpunt richtte Rurant een kerngroep op die zich achter de kapel in Braken zette. Het 'Veerkrachtige dorpenbeleid' van de provincie helpt lokale besturen om uitdagingen waar dorpen vandaag mee te kampen krijgen, aan te pakken. Het traject 'Kerk als dorpsknooppunt' verbindt uitdagingen, noden en kansen in het dorp met bottom-up ontwikkelde toekomststrategieën om de kerk of kapel opnieuw een centrale functie te geven.

Proces

De Onze-Lieve-Vrouwekapel is gelegen in Braken, deel van Wuustwezel. Het is een dorp dat steeds minder inwoners en een vergrijzende bevolking kent. Het doel van het onderzoek van Rurant was de leefbaarheid van het dorp verhogen, door de functie van de kapel te versterken met een nevenbestemming. Het onderzoek naar de toekomst van de kapel, zette maximaal in op een bottom-up proces door de noden van de bevolking te onderzoeken.

Eigenaar van de kapel is de vzw Dekanale werken van Essen. Naast de kerkelijke functie die zo'n dertig bezoekers per week lokt, zijn de voornaamste gebruikers de school en het jongerenkoor. Een analyse van het dorp bracht de sociale kwetsbaarheid en de mobiliteitsuitdagingen in kaart.

Stapsgewijs betrok het team gebruikers en omwonenden. Uitdagende stellingen als 'Kerk te koop' wekten de nodige interesse en reacties op het startmoment. Hierop volgden vier werksessies, getiteld: ideeënverkenner, contextverdieper, ideeënverbeelder en quick-winplanner. Tijdens deze werksessies tastten men alternatieve invullingen van de kapel af, om te ontdekken wat kan en mag.

Het team zorgde ook voor een busuitstap om de betrokkenen te onderwijzen in de materie en om met casestudies de potenties en valkuilen aan te duiden van het inrichten van een nevenbestemming. Om realisatie in gang te zetten, stelt het team in de participatieve trajecten duidelijke quick-wins en prioriteiten voorop. In Braken bleken enkele technische aspecten van groot belang, maar ook de nood aan een beheerstructuur. Het ging in dit traject vooral om lokale stakeholders die mee aan tafel zaten en de scenario's trachten uit te denken.

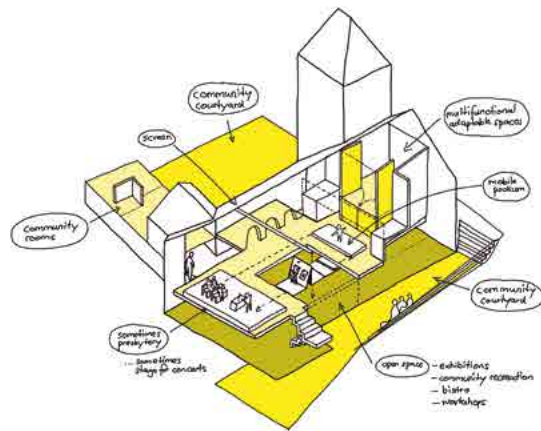
Op het slotmoment werden de scenario's en conclusies bij elkaar gelegd. De vaststelling werd gemaakt dat men nood had aan een architect om de kostenraming op te maken en het programma van eisen vorm te geven in een logisch ontwerp.

Sint-Maartenskerk in Stuttgart

**Herbestemmingstraject in uitvoering, op studiedag toegelicht
door Aaron Werbick (Studio Prinzmetal).**

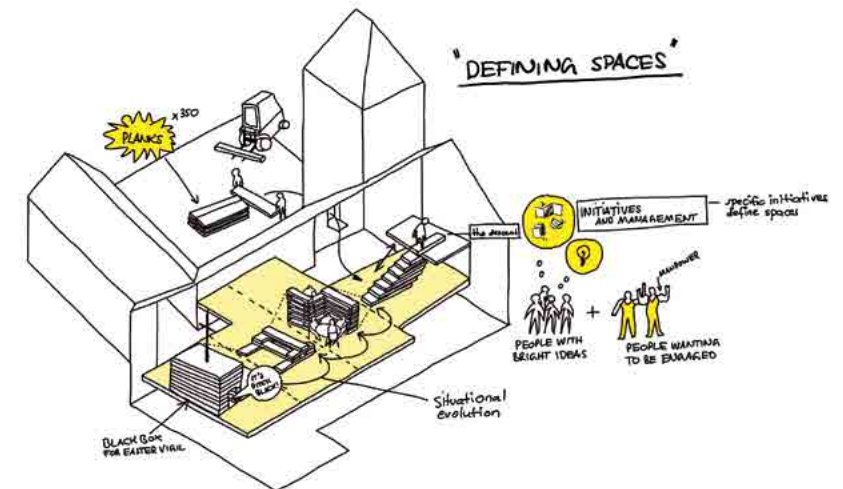
Functie na herbestemming: jeugdkerk met ruimte
voor workshops, evenementen, bistro
Initiatiefnemer / opdrachtgever: Jugendkirchenfestival 2004-2017
Architecten: Studio Prinzmetal
Status: Erfgoed

beelden: Studio Prinzmetal

Studio Prinzmetal uit Stuttgart zet participatie en een kritisch gebruik van de ruimte in, om concreet vorm te geven hoe een ruimte sociaal gebruikt kan worden. Vanuit dat traject stellen ze duurzame aanpassingen en bijvoorbeeld een herbestemming van kerken voor. Aan de hand van de Sint-Maartenskerk in Stuttgart, onderzocht Studio Prinzmetal de rol van kerken en hun ontwikkeling in de samenleving.

vervolgens de ruimte manipuleren naar hun eigen behoeften. De low budget aanpak gaf aan waar de potenties voor de kerk lagen, maar ook wat de reacties waren en welke limieten er naar boven kwamen. Bevindingen die de architecten systematisch in kaart brachten: Wat als we het altaar weghalen? Hoe publiek is de kerk als ruimte? Wat gebeurt er als we

Proces

De Sint-Maartenskerk is gebouwd in 1936 door Karl Gonser en stond sinds 2000 opgegeven als 'jeugdkerk'. De nieuwe bestemming werd echter niet zomaar toegeëigend door de buurt, de kerk stond steeds meer leeg en miste een duidelijke identiteit. Studio Prinzmetal doorliep een participatietraject van 2006 tot 2016 om te onderzoeken welke ingrepen konden leiden tot duurzame modificatie en herbestemming. Ieder jaar tussen Pasen en Pinksteren organiseerden ze tijdens een jongerenfestival interventies rond een bepaald topic met betrekking tot de kerk, zoals bijvoorbeeld het inrichten van een alternatieve ingang. In workshops bouwden de jongeren samen met de architecten testinrichtingen op met alledaagse, herkenbare materialen zoals europaletten, steigerhout en vrachtwagenzeil. Gebruikers konden

tijdens een dienst een kappersbeurt organiseren? Uit het proces destilleren ze hoe de kerk haar sociale rol opnieuw kan opnemen en een bijdrage aan de omgeving kan bieden. Op basis van deze bevindingen ontwikkelden ze een eigen methodologie waarbij ze niet met beelden, maar met blijvende herinneringen een nieuwe scenografie opbouwden.

Ontwerp

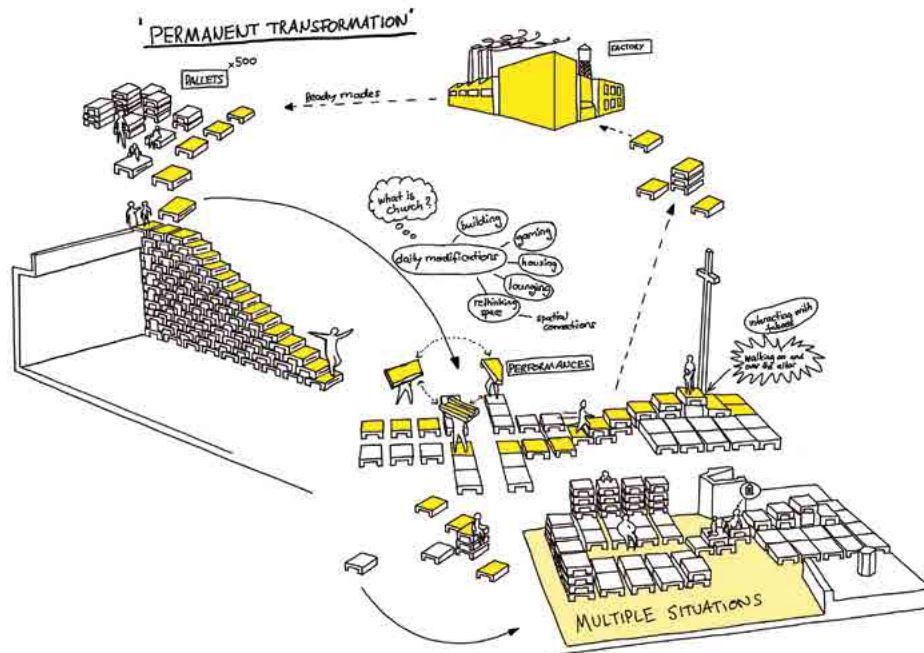
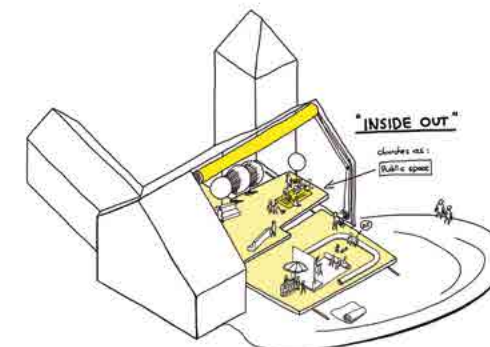
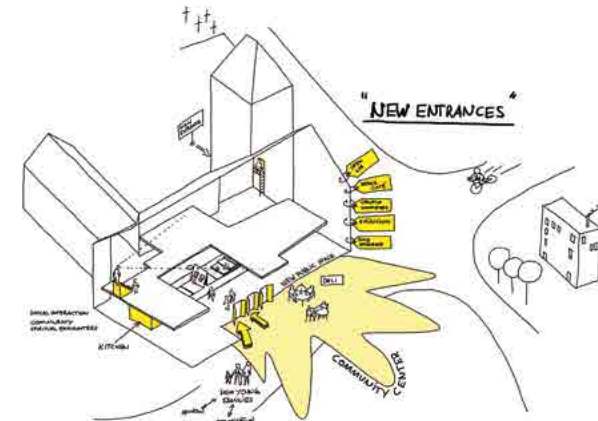
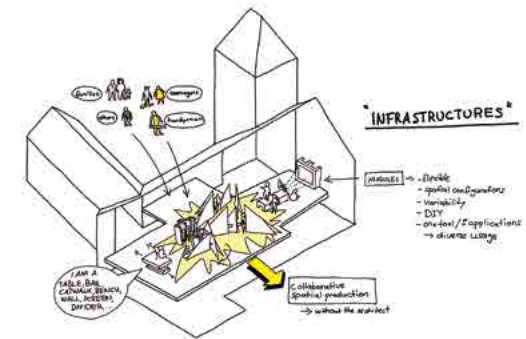
In 2016 zette Studio Prinzmetal hun bevindingen uit de tijdelijke interventies om in een wedstrijd-ontwerp, waarmee ze de uiteindelijke architectuur-opdracht verwierven. Alle tijdelijke en participatieve installaties en interventies werden deel van een conceptueel masterplan voor de herbestemming van de Sint-Maartenskerk op lange termijn.

- 1 De uitbreiding van de pastorie, zowel ruimtelijk als functioneel.
- 2 Het variabele gebruik van de kerkruimte met mobiele structuren.
- 3 Het toegankelijk maken en ontkoppelen van ruimtes en het benutten van hun scenografische energie.
- 4 Het opstellen van de kerk als een alternatieve toegang, die toelaat de kerk te verbinden met zijn stedelijke omgeving.

De kerk wordt in drie grote segmenten verdeeld: de zijbeuk voor samenkomsten, het schip zelf blijft behouden voor aanbidding en evenementen, en de benedenverdieping biedt ruimte voor workshops, tentoonstellingen, een bistro en buitenterras.

De galerij krijgt flexibele scheidingsdeuren zodat meerdere gebruiksmogelijkheden ontstaan zonder één bepaalde functie op te dringen. De architecten zorgen bovendien voor nieuwe routes en ingangen, waaronder de voormalige bunker die zich onder de kerk bevindt, zodat de kerk zich meer kan richten naar de omgeving. Studio Prinzmetal vertrekt vanuit wat voor hen de oerfunctie van de kerk is, namelijk het aanbieden van een plaats voor ontmoeting. De klassieke kerk is bewaard, en het bestaande traditionele gebruik blijft mogelijk, maar bijkomend laat het ontwerp een nieuw en meer open gebruik toe, waarbij andere religieuze ervaringen mogelijk worden.

Sint-Jozef-Arbeiderkerk in Heieinde (Vosselaar)

**Herbestemmingstraject in uitvoering,
op studiedag toegelicht door Bert Joppen (gemeente Vosselaar).**

Functie na herbestemming: vrijetijdscentrum,
bibliotheek en dienstverleningscentrum
Opdrachtgever: Gemeente Vosselaar

Architecten: Studio Roma en Achilles Design i.s.m. Sven Sterken (KU Leuven)

Bouwbudget: 1.2 miljoen

Oppervlakte: ± 850 m²

Inwoneraantal Vosselaar: 11.165¹⁶

Herbestemmingstraject: 2007 - heden, de afronding
van de werken is gepland voor 2020.

Status: beschermd als monument

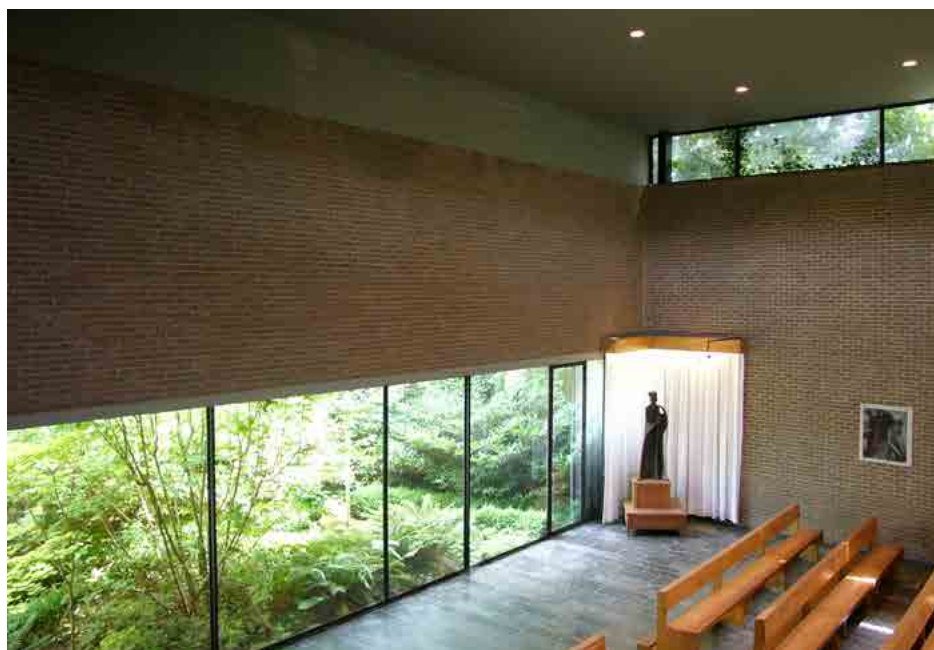

foto: Toon De Clerck

Proces en budget

De parochiekerk Sint-Jozef-Arbeider te Vosselaar werd gebouwd in 1966-1967 naar een ontwerp van Marc Dessauvage. De hele parochie zette zich in die tijd mee in voor de bouw en nog steeds is men trots op de 'Bouwfeesten' die de oprichting mogelijk maakten.

In 1999 kreeg de kerk de bescherming als monument. Karakteriserend is het geometrische volumespel met

verspringingen in hoogte, de patio's, en sculpturale elementen zoals de trapconstructie in de buitengevel. Ook het meubilair werd specifiek ontworpen door Dessauvage. Omdat de kerk bijna tien jaar later nog steeds leeg stond, werd ze in 2007 ontwaard en ging de parochie samen met de gemeente op zoek naar een herbestemming. Het eigendom is op dat moment in handen van de kerkfabriek. Voor een symbolisch bedrag krijgt de gemeente het gebouw in erfpacht.

Ontwerp

In 2012-2013 loopt een herbestemmingsonderzoek met onder andere Stramien, Geheugen Collectief, Onroerend Erfgoed en Team Vlaams Bouwmeester. Eveneens wordt een beheersplan opgemaakt in samenwerking met Erfgoed Noorderkempen.

In de eerste fase van het onderzoek nodigde het team onder meer oud-parochianen, nieuwkomers en kleinkinderen uit. Het doel is maximale informatieoverdracht. De aanwezigen kregen inspraak, maar dit wel binnen een duidelijk kader. Het ontwerpteam gaf drie pistes aan: ofwel naast de kerk nieuwe gebouwen zetten, een serre eromheen bouwen, of een minimalistische aanpak via *box-in-box* ontwerpen.

Studio Roma, in samenwerking met Achilles Design en Sven Sterken, ontwierp drie grote meubels die losstaan van de bestaande architectuur, waaronder een groot meubel als zit- en leeslandschap. Een semi-open box met verdieping wordt als 'cénakel' in de beuk gebouwd, ingericht met flexibel opstelbare stoelen. Aan het onthaal komt een balie met bureaus en kasten. In de kerkruimte bevindt zich een tweede balie ter hoogte van de biechtstoelen. De sacristie herdenken de architecten tot werkruimte voor de bibliotheek. De bibliotheekkasten zijn gerecupereerde kerkbanken, en staan als een labyrint geschrinkt ten opzichte van elkaar opgesteld. Een avondingang geeft uit op een strook die als tentoon-

beeld: Studio Roma

Intussen stelde de gemeente zich de vraag of het wel verantwoord was om het geld te besteden aan iets dat niet hun eigendom was. Zouden ze niet beter de kerk ruilen of teruggeven? Deze denkplaatjes openden de deur om het eigendom van de kerk te verschaffen voor een symbolische één euro. Dit bepaalde de gemeentelijke functie voor vrijetijdsbesteding en als bibliotheek. Het ontwerpteam van Studio Roma werd aangesteld voor de realisatie van deze herbestemming.

Omwille van de monumentstatus werden subsidies aangevraagd bij het Agentschap Onroerend Erfgoed en de provincie. De gemeente had het bedrag echter sterk onderschat bij aanbesteding. Het percentage subsidiabele werken was dan weer overschat. Het aandeel van de gemeente steeg hierdoor fors, en men besloot de werken op te splitsen in vier percelen: bouwkundige ingrepen, buitenschrijnwerk, buitenaanleg en meubilair.

stellingsruimte ingericht is. Ook de buitenruimte krijgt een meer uitnodigend gezicht, en zowel fysiek als inhoudelijk worden verbindingen met de school en de wijk gelegd.

¹⁶ www.vosselaar.be/Vosselaar%20in%20cijfers/default.aspx?ID=421

Kapel van de ontluiking in Groot-Bijgaarden (Dilbeek)

**Herbestemde kerk, op studiedag
toegelicht door Tom Callebaut (tc plus).**

Functie na herbestemming: 'nulruimte'

Architect: tc plus

Oppervlakte: 150 m²

Herbestemmingstraject: 2011 - 2013

Inwoneraantal Groot-Bijgaarden: 8.214¹⁷

Status: beschermd als monument als deel van het klooster

foto: Luc Roymans

Proces

In 2009 gaven de Broeders van de Christelijke Scholen de opdracht om de oude kapel terug een wezenlijke en inspirerende rol te laten spelen binnen hun organisatie¹⁹. Een vraag die vertrok vanuit het vertrouwen dat zin-zoeken van iedere tijd is en vele gedaanten kent. Die vraag was de start van een lang proces.

Voor Tom Callebaut was de Kapel van de Ontluiking een kantelpunt binnen zijn onderzoekspraktijk. De grootste kracht van de Kapel van de Ontluiking is dat die niet ontstaan is vanuit het oplossen van een probleem, maar dat de broeders bij wijze van erfenis opnieuw de kern van hun missie wilden waarmaken, desnoods op een heel andere manier dan ze vroeger

deden. Om goed te kunnen aanvoelen waar jongeren vandaag nood aan hebben, hebben ze voor de ontwikkeling van de nieuwe kapel een diverse werkgroep samengesteld. Tc-plus faciliteerde dat proces als ontwerper. In vele workshops werden het wezen van de vraag en de mogelijkheden van de plek verder uitgediept. Dit proces is, acht jaar na de realisatie, nog altijd bezig. Hoe de mensen de kapel beleven en gebruiken zorgt ervoor dat de plek in blijvende evolutie is, andere interpretaties krijgt en een andere maatschappelijke rol.

De werkgroep heeft als taak om bezoekers te initiëren, ervaringen van hen te verzamelen, het proces van de kapel vanuit die ervaringen maar ook vanuit literatuurstudie verder te verdiepen en andere groepen te inspireren bij de opstart van hun proces.

Ontwerp

De kapel lag discreet verborgen in een eeuwenoude kloostersite in Groot-Bijgaarden die 'herbestemd' was met zowel sociale als commerciële functies. In dat proces was de kapel links blijven liggen en geleidelijk aan een stapelruimte geworden. Maar nu wilden de broeders met de kapel terug naar de kern van hun missie: jonge mensen oprechte kansen geven in hun ontplooiing. Zo ontstond een nieuwe kapel, de Kapel van de Ontluiking, die gebouwd werd in de oude. Op de restauratie van de glasramen na, bleef de architectuur dus onveranderd bewaard. Het interieur met een wit plafond, witte luiken op de muren met rode omlijnning, en wit zand als vloerbedekking maken het tot een 'onbestemde ruimte'.

De kapel ligt in het midden van een voormalige kloostersite waar je eerst een tijdje doorheen waadt voor je uiteindelijk het gebouw, waar de kapel onderdeel van is, kan betreden. Dit is niet alleen een wandeling doorheen een prachtig natuurpark met zijn vijvers en oude bomen maar evenzeer een wandeling door-

heen de tijd langs de ruïnes van de eerste kerk en de gerenoveerde kloostergebouwen. Die wandeling is een ideale overgang van het drukke Brussel naar de stille kapel.

De kapel is niet als curiosum te bezoeken, even vlug binnenlopen en wat luiken opendoen, maar er wordt tijd van de bezoeker gevraagd en hij of zij wordt altijd geïnitieerd in de plek. Want de kapel staat niet op zich. Ze zit verankerd in de site met zijn intussen

vele andere functies, maakt deel uit van een lange geschiedenis en wil duidelijk een nieuwe pagina hieraan toevoegen.

De kapel is veel meer een spiritueel proces dan een architecturaal project. Sinds de bouw in 2011 zijn er duizenden mensen geweest die de nieuwe kapel hebben ontluikt. De kwaliteiten van de nulruimte zijn zich dankzij al die mensen langzaam gaan onthullen en de kapel is vooral een beleving geworden, geïnitieerd door mensen en ondersteund door de ruimte.

foto: Luc Roymans

¹⁷ www.dilbeek.be/themas/burger-overheid/bevolkingsstatistiek

¹⁸ inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38969

¹⁹ Het gaat hier niet om een parochiekerk, maar om een kloosterkerk. Hier is de vrijheidsgraad groter, omdat de kerk niet via publieke middelen wordt beheerd.

Sint-Jozefkerk in Sint-Jozef (Rijkevorsel)

**Ontwerpend onderzoek voor Projectbureau Herbestemming Kerken,
op studiedag toegelicht door Tom Thys (Studio Thys Vermeulen).**

Functie na herbestemming: te bepalen
Architect: TV Studio Thys Vermeulen en Studio Roma i.s.m. Sven Sterken (KU Leuven)
Budget: /
Herbestemmingstraject: studie 2017
Inwoneraantal Rijkevorsel: 12.060 ²⁰
Status: beschermd als monument ²¹

beelden: Studio Thys Vermeulen

Proces

De ontwikkeling van de woonwijk Sint-Jozef is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de industrialisatie van Rijkevorsel. Tot de tweede helft van de 19de eeuw was landbouw de belangrijkste bron van tewerkstelling. De verlenging van het kanaal Dessel-Turnhout tot Schoten einde 19de eeuw zorgde voor de intrede van industrie met de komst van tal van steen- en cementfabrieken. De exponentiële toename van het inwonersaantal maakte een nieuwe parochie noodzakelijk. De parochiekerk, gebouwd begin 20ste eeuw, is ontworpen als een bijzonder

ensemble met zowel stedenbouwkundige als architecturale ambitie. Ze maakt deel uit van een goed uitgebouwde parochiale infrastructuur bestaande uit een kerk, een kloostervleugel, een pastorie en een school.

Het einde van de 20ste eeuw is gekenmerkt door een tegenovergestelde beweging. De bestaande industrie trekt weg. Sint-Jozef is op zoek naar een nieuwe identiteit. In het kerkenplan van Rijkevorsel staat opgegeven dat de Sint-Jozefkerk een nevenbestemming dient te krijgen. In 2017 stelt de overheid de tijdelijke vereniging Studio Thys Vermeulen en Studio Roma aan voor het maken van een herbestemmingstudie.

Net zoals eind 19de eeuw het ensemble rond de kerk het vliegwiel was van zowel sociale als economische ontwikkeling, probeert het ontwerpend onderzoek gelijkaardige dynamieken te detecteren. Veel gemeentes erkennen de noodzaak van industrie op eigen grond en het respecteren van de historische industriële structuren. Zo is er een hernieuwde belangstelling voor de maakindustrie. Kunnen we nieuwe plekken ontwikkelen waarin een gezonde en diverse economie kan bloeien gericht op lokale nijverheid en de binnenvaart. En kan de revalorisatie van het kerkgebouw ingezet worden voor het verbeelden van dit soort nieuwe plekken? Of erkent men de grenzen van het kerkgebouw, en richt men zich op een essentie; de blijvende rol die een kerkgebouw kan of moet spelen in het delicate sociale weefsel van een kleine gemeenschap.

Het onderzoek omvat een analyse en vier scenario's voor de renovatie. Een minimaal scenario waarbij aan de buitenzijde nieuwe functies werden toegevoegd, om de kerkruimte zelf te koesteren als collectieve ruimte. Een tweede scenario speelt in op het bestaande, door bijvoorbeeld de bouw van een nieuw portaal. Een derde scenario vult de zijbeuken van de

kerk in, en richt een tweede toegang op in het verlengde van de omliggende straten. Een vierde scenario introduceert een nieuwe structuur die de bruikbare oppervlakte opdrijft.²²

Onafhankelijk van dit ontwerpend onderzoek in het kader van het Projectbureau Herbestemming Kerken liep er voor deze kerk ook een participatietraject voor 'Kerk als dorpsknooppunt'. Beide trajecten liepen volledig los van elkaar. Voorlopig is er geen sluitend resultaat. De focus ligt nu op het zoeken naar een haalbare en realistische toekomstvisie om de gemeenschap mee vorm te geven.²³

²⁰ www.rijkevorsel.be

²¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Parochiekerk Sint-Jozef [online], id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/46847.

²² Voor de volledige studie zie: www.herbestemmingkerken.be/Documents/projectbureau%20herbestemming%20kerken/Sint-Jozef_Rijkevorsel.pdf

²³ Voor de resultaten van het participatietraject zie <https://veerkrachtigedorpen.be/dorpinactie/sint-jozef-kiest-voor-testfase-de-resultaten/>

“We zijn al enkele jaren aan het werk als ontwerpend onderzoeker. En je voelt echt wel dat het zo belangrijk is om over dit onderwerp te blijven praten. Er zijn zoveel facetten om te bekijken ... Dat blijft ons inspireren en is tegelijk ook een belangrijke reality-check.”

Tom Thys
(Studio Thys Vermeulen)

Kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand

in Den Hout (Beerse)

tekst: Gitte Van den Bergh

**Case besproken in de werksessies op de studiedag.
Het masterplan voor Den Hout is toegelicht
door Joris Moonen (Atelier Midi) .**

Eerdere opdracht aan Atelier Midi: opmaak van een masterplan voor een projectgebied in Den Hout (Beerse), waarvan de kerk geen deel uitmaakte
Opdrachtgever: Den Hout 2040 (Gemeente Beerse, kerkfabriek Den Hout, particuliere eigenaar)

Ontwerper masterplan Den Hout: Atelier Midi

Inwoneraantal Den Hout: 3.681

Status: vastgesteld als Bouwkundig Erfgoed sinds 29 maart 2019

foto: Olmo Peeters

De kerk en zijn omgeving

De moderne O.L.V.-kerk in het gehucht Den Hout diende als case voor de werksessies op de studiedag, waarin we op zoek gingen naar een handelingskader voor een concreet herbestemmingstraject. De bijzondere kerk in het gehucht Den Hout was een van de kerken van architect René Van Steenberghe waarvoor de studenten van KU Leuven onderzoek verrichtten. Recent maakte Atelier Midi een masterplan op voor een projectgebied dat aan de kerk grenst. Op basis van deze kennis kwamen we in de werksessies tot enkele concrete aanbevelingen.

foto: Olmo Peeters

De fabrieken aan het kanaal Turnhout-Dessel-Schoten trokken sinds het einde van de 19de eeuw vele werkzoekenden naar het landelijke gehucht Den Hout. In 1935 ontwierp architect René Van Steenberghe aan de Vaartstraat een kerk, die later dienst ging doen als parochiezaal. Het gehucht telde toen 1.200 inwoners. Er is ook een pastorie op Vaartstraat 7 uit 1937-1938 naar ontwerp van dezelfde architect, die nu conciërgewoning is en tot voor kort de bibliotheek huisvestte.

Het opblazen van de brug door de Duitsers tijdens WOII zorgde ervoor dat een groot deel van de bevolking van Beerse niet langer makkelijk tot bij de kerk kon komen. Dit leidde tot een aanwakking van de verantwoordelijkheidszin van de toenmalige pastoor, die daarom ijverde dat er een tweede kerk moest komen, zodat het volk (en zeker de jongeren die anders "op het slechte pad zouden geraken") naar de mis zou kunnen blijven gaan.

Op 2 oktober 1946 werd de vroegere kapelanie tot parochie verheven. In 1962 – de parochie telde toen al 2.100 inwoners – werden door architect René Van Steenberghe plannen gemaakt voor de bouw van de kerk aan de Schransdriesstraat,

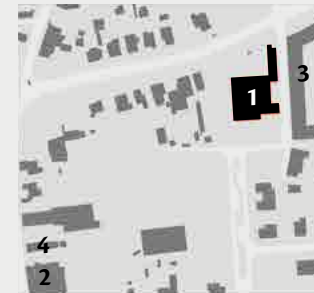
net naast de gemeenteschool. Op 1 april 1967 werd de eerste steen officieel gelegd en op 5 september 1968 werd de kerk ingewijd.

De kerk Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand illustreert mooi hoe de moderne architecturale vormgeving en de moderne bouwmaterialen ingang vonden in de kerkelijke bouwkunst na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Kerk, weekkapel met sacristie en toren vormen een complex van balkvormige volumes. Hoe simpel van vorm-

>

Kapelanie wordt parochie

In 1936 werd het gehucht Den Hout een kapelanie met E.H. Carpentier als kapelaan. Een jonge René Van Steenberghe ontwierp de noodkapel van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand, met een vooruitspringend portaal met rondboogdeur in de voorgevel en gekoppelde rondboogvensters in de zijgevels die hij ook gebruikte in zijn burgerlijke woningen. In 1946 werd de kapelanie tot parochie verheven. In 1951 verrees achter de noodkerk een parochiezaal met toneelpodium. In 1968, na het afwerken van de nieuwe kerk, werd de noodkapel samen met de parochiezaal grondig verbouwd tot parochiecentrum De Schrans. In 1937, een jaar na de inwijding van de noodkapel, ontwierp René Van Steenberghe de pastorie van Den Hout. Ook in dit gebouw zijn de typische rondbogen en de kleurvariaties van de jaren dertig te zien.

- 1 O.L.V.-kerk (1968)
- 2 Pastorie (1937)
- 3 Gemeentelijke basisschool (1953)
- 4 Parochiezaal (1951)

Fondsen namen nog wat tijd in beslag, maar op 1 april 1967 kon de eerste steen gelegd worden. De inwijding van de nieuwe kerk door bisschop Jules Daem vond plaats op 5 september 1968.

Noodkerk en pastorie aan de Vaartstraat in Beerse - Den Hout, beide naar ontwerp van René Van Steenberghe in respectievelijk 1936 en 1937.

Een moderne kerk voor Den Hout

De kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand illustreert mooi hoe de moderne architecturale vormgeving en de moderne bouwmaterialen ingang vonden in de kerkelijke bouwkunst na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Toren, kerk en weekkapel met sacristie vormen een complex van balkvormige volumes. De voorgevel is onderverdeeld in regelmatige vlakken die zijn opgevuld met gekleurd glaswerk door Jos Van Beeck uit Mechelen. Drie glaspertijen monden uit in symmetrisch geplaatste ingangen en zorgen voor een evenwichtig horizontaal en verticaal lijnenspel. Het betonnen skelet van de kerk is verder opgevuld met witgeel baksteenmetselwerk. De ranke toren fungeert als een opvallend verticaal accent tegenover de horizontale massa van het kerkgebouw.

Het interieur is sober maar licht, met zichtbare overspanningsbalken, een koorwand in siermetselwerk, beglaasde zijwanden ter hoogte van het koor en glasstroken boven de wanden van het schip. De afgescheiden weekkapel aan de linkerkant kijkt uit op een binnenhofje. De rechterwand van het kerkship is met grenen planken afgewerkt. Hier kreeg een kopie van een icoon van Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand, afkomstig uit de noodkerk, een prominente plaats in een nis. Boven het massief natuursteen altaar hangt een gesmeed plaatijzeren kruis naar een ontwerp van Jhan Paulussen uit Turnhout. Het werd uitgevoerd door kunstsmid Jef Jonckers uit Beerse, die ook de tabernakel deur en het deksel van de doopvont maakte.

geving ook, toch straalt de voorgevel een sterke aantrekkingskracht uit. Daarvoor zorgt een imposant, in regelmatige vakken verdeeld vlak van gekleurd glaswerk, uitgevoerd door glazenier Jos Van Beeck uit Mechelen. Het betonnen skelet van de kerk is opgevuld met witgeel baksteenmetselwerk. De ranke toren, die met overdekte fietsenstallingen aan het complex verbonden is, fungeert als een opvallend verticaal accent tegenover de horizontale massa van het kerkgebouw.

Den Hout heeft sinds 1913 een gemeenteschool oorspronkelijk met drie klassen. In 1920 was er al flink bijgebouwd en werd de school opgesplitst in een jongens- en een meisjesschool. In 1953 kreeg architect René Van Steenberghe de opdracht een totaal nieuw complex te ontwerpen op de plaats van de oude schoolgebouwen.

De opmaak van een masterplan voor Den Hout in 2017

Beerse is een landelijk dorp dat zich door de jaren heeft ontwikkeld tot een gebied met een verstedelijkt karakter. Naast de kern zijn de gehuchten Heilaar en Den Hout, beide vlakbij het kanaal gelegen, de belangrijkste kernen van de gemeente. In het project 'Den Hout 2040' verenigden de gemeente Beerse, de kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand en enkele private partners zich met als doel een toekomstvisie op te stellen voor het projectgebied Den Hout. Het hele idee startte vanuit het plan van de gemeente om de voormalige pastorie van Den Hout te verkopen, maar kandidaat-kopers haakten af wegens de beperkte stedenbouwkundige mogelijkheden. Een visie voor de nu eerder monotone woonwijk met onvoldoende publieke voorzieningen bleek noodzakelijk.

Samen met de Vlaamse Investeringsmaatschappij

PMV en het team Vlaams Bouwmeester ging de kerngroep de uitdaging aan om het gebied aan de zwaai kom een duurzame invulling te geven. Kwaliteitsvolle verdichting, met slim wonen en kwalitatief leven, met verschillende publieke voorzieningen en trage wegen stond daarbij voorop. De kerk maakte geen deel uit van het projectgebied van het masterplan. In 2017 stelde een jury het definitieve ontwerpteam aan om een masterplan op te stellen, dat op verschillende participatieavonden getoetst werd.

Het voorgestelde masterplan omvat een inrichting van de zone vanaf het kanaal, tot het kerkplein van de O.L.V.-kerk. Met de integratie van publieke pleinen, trage wegen en groen gaat het de reductie van de

publieke ruimte tot doorgangsweg voor autoverkeer tegen. In de eerste plaats wordt het kanaal op een directe manier bij het dorp betrokken, door de herwaardering van de kanaaloevers en de suggestie van activiteiten om en op het water. Van de noodkerk die opgericht was in de jaren 1930 wordt enkel de structuur en het dak behouden als een publieke luifel of markthal. Samen met de

pastorie en een polyvalente zaal omkadert deze een dorsplein. Sequenties van 'ruigten', een kanaalbos en een kerktuin introduceren groen in de openbare ruimte.

Om het project financieel haalbaar te maken werd in de projectdefinitie een programma vooropgesteld met een groot aantal woningen én een ontmoetingscentrum in het gebied. In het masterplan introduceren de architecten daarom verschillende typologieën van wonen, aanvullend op de bestaande verkavelingsbouw die de wijk typeert. Het nieuwe parochiecentrum is complementair aan en werkt in directe relatie met de kerk.

beeld: Atelier MIDI

Op de participatieavonden kreeg het ontwerpteam aanhoudende bezorgdheden te horen, met name wat betreft het grote aantal bijkomende woningen dat de investeringen moest dragen. In februari 2018 zette de Kerkfabriek de samenwerking stop, vanuit de overtuiging dat er te weinig draagvlak voor het project is na de laatste participatieavond. Het project is tot op heden geparkeerd.¹

Op zoek naar aanbevelingen voor de toekomst

Tijdens de werksessie op de studiedag gingen we op zoek naar aanbevelingen voor een kwalitatief traject om de kerk van Den Hout toekomstbestendig te maken.

Het gebouw is nog volop in gebruik. De kerkgemeenschap maakt er een erezaak van om de deuren van de kerk dagelijks te openen. Al staan er tijdens vieringen, meer dan vroeger, natuurlijk wel eens stoelen leeg.

Welke rol kan deze kerk blijven spelen voor zijn omgeving, ook op langere termijn? Hoe geven we een dergelijk traject vorm? En wat zijn aanbevelingen en valkuilen? De conclusies van de werksessie staan op de volgende pagina's.

beeld: Atelier MIDI

Hoe pak je een concreet herbestemmingstraject aan?

Resultaten van de werksessie aan de hand van de case
O.L.V.-kerk in Den Hout (Beerse)

Relatie kerk en omgeving

Wat kan de kerk betekenen voor zijn omgeving? Hoe bepaalt de omgeving de toekomst van de kerk?

- Analyseer de kerk in zijn omgeving. Wat betekent de kerk voor de wijk en voor de dorpsgemeenschap? Hoe kan de kerk als katalysator voor het dorp optreden?
- Betrek de nabijgelegen school als gebruiker.
- Bevraag de buurtbewoners over de culturele betekenis van de kerk.
- De gemeente zou een patrimoniumstudie kunnen uitvoeren op haar grondgebied, wat mogelijkheden kan openen naar een toekomstige bestemming.

Financiering

Door wie? Financieringsmechanismen?

- De **gemeente** is primaire financier.
- Ga de mogelijkheid na van **Plattelandssubsidies** zoals LEADER², PDPO³,...
- De O.L.V.-kerk is vastgesteld als bouwkundig erfgoed.
De **Vlaamse Erfgoedkluis** draagt actief bij aan het veilig stellen van het **beschermd of geïnventariseerd bouwkundig erfgoed** in Vlaanderen voor toekomstige generaties en ondersteunt anderen met vergelijkbare ambities. Bij elke herontwikkeling van onroerend erfgoed met een **optimale economische herbestemming**, met respect voor de erfgoedwaarden en de draagkracht van de locatie met gerichte investeringen en een geïntegreerde aanpak wil de Erfgoedkluis potentieel rendabele erfgoedlocaties opnieuw activeren en waar mogelijk openstellen voor het publiek.
 - www.pmv.eu/nl/investering-infrastructuur-vastgoed-energie/erfgoed
- Eventueel oprichten van een coöperatie of beheersstructuur.
- Crowdfunding, bijvoorbeeld via 'bouwfeesten'
- ...

Procesbegeleiding

Wie? Wanneer? Hoe?

- Neem een extern procesbegeleider onder de arm.
- Belang van de rol van de gemeente: Wat zijn de noden? Wat zijn opportuniteiten?
- Belang van het verbinden van verschillende belangen en van het afstemmen van verschillende trajecten op elkaar
- En-en-en-oefening!

Beheer

Instrumenten? Mechanismen? Actoren?

- Definieer de rol van de betrokken / te betrekken actoren.
- Het gemeenschappelijke beheer van het gebouwenpatrimonium door de kerkfabriek is erg waardevol en is een mogelijke inspiratiebron bij herbestemming.
- Koppel het herbestemmingsvraagstuk aan het vastgoedbeleid van de gemeente.
- Ondersteunen van vrijwilligers.
- Creëer nieuwe dynamieken door een proces op te starten.

Aanbevelingen

Wat zeker te doen?

- Zoektocht naar continuïteit.
- Gebruik aanpassen aan het gebouw.
- Neem voldoende tijd.
- Prioriteiten stellen, zoals financieel rendement of collectief belang.
- Opties niet blokkeren.
- Vind het warm water niet telkens opnieuw uit en zoek naar voorbeelden van oplossingen voor 'generische' uitdagingen en oplossingen.
- Nood aan een gestructureerd en geïntegreerd proces.

Participatie

Wie betrekken? Wanneer?

Wanneer? Hoe?

- Bepaal vooraf wie je wil betrekken.
- Bepaal vooraf welke punten je op de participatie wil bespreken en welke zaken er niet ter discussie staan.
- Betrek een zo groot mogelijke groep van stakeholders, onder meer:
 - Initiatief vanuit lokale overheden: gemeente en provincie
 - Extern procesbegeleider
 - Kerkfabriek
 - Parochie
 - IOED
 - Vlaamse Overheid
- Mogelijke subsidieverleners: Erfgoedkluis, Agentschap Onroerend Erfgoed, plattelands-subsidies (of stadsontwikkelingssubsidies), provinciale subsidies,...
- Kijk zeker ook eens naar mogelijkheden die raken aan de kerk, de omgeving of de herbestemming, zoals bijvoorbeeld subsidies voor kernversterking.
- Agentschap Onroerend Erfgoed
- Buurtbewoners: verschillende soorten mensen anders 'aan te spreken'
- Middenstand
- Ontwerpers maken overheden enthousiast
- Coöperatie
-

Ontwerpend onderzoek

Hoe? Wanneer?

- Zet ontwerpend onderzoek in als discussiedocument tijdens het proces. De kracht van verbeelding zaait kiemen.
- Stimuleer voortschrijdend inzicht en neem het op in het onderzoek.

Valkuilen

Waarvoor opletten?

- Vermijd een te zwaar programma.
- Immobiliteit van bestuurders.
- Al te grote terughoudendheid bij een monument.
- Let op voor versnippering. Er is voldoende overleg nodig.
- Tekort aan vrijwilligers.
- Ruimte laten voor creativiteit.

Katalysatoren

Welke instrumenten kunnen een duurzaam gebruik aanzwengelen?

- Ontwerp inzetten in verschillende fases.
- Visie en ruimte voor creativiteit op alle niveaus.
- Overleg.

Tijd

Hoe er rekening mee te houden (tijdens en na een proces)?

- Hou rekening met oplossingen voor de korte versus lange termijn.
- Belang van dynamiek in een langdurig traject.
- Snel antwoord versus tijd willen en moeten nemen.
- Voldoende tijd nemen biedt mogelijkheden tot voortschrijdend inzicht.

² LEADER provincie Antwerpen:

<https://leaderprovincieantwerpen.be/>

³ PDPO provincie Antwerpen:

<https://www.provincieantwerpen.be/aanbod/dese/dlp/plattelandsbeleid/plattelandsontwikkelingsprojecten-.html>

**“Als dorpsgemeenschap
moet men leren om
met veranderingen om
te gaan.”**

Kristien Van Lommel
(Rurant)

Moderne kerken voorde Kempen Een blik op de religieuze architectuur van René Van Steenberg

De architect René Van Steenberg (1911-1995) was zeer actief in de Kempen tijdens de naoorlogse periode. Zijn oeuvre telt niet minder dan 800 items en dekt in zijn diversiteit alle programma's van de naoorlogse Welvaartstaat: naast veel eengezinswoningen bouwde hij tientallen scholen, kantoren, bedrijfsgebouwen, sportcomplexen, ziekenhuizen en kerkgebouwen.

Waar hij na de Tweede Wereldoorlog een eerder traditionele vormtaal hanteerde, evolueerde hij tegen het begin van de jaren 1960 naar een sober modernisme. Het werk van Van Steenberg is niet onopgemerkt gebleven; niet minder dan 53 van zijn gebouwen of restauraties staan vermeld in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed.

René Van Steenberg is ook de meest productieve kerkenbouwer van de naoorlogse periode in Vlaanderen. Hij bouwde vooral in het bisdom Antwerpen. Door deze grote concentratie hebben Van Steenbergens kerkgebouwen vormgegeven aan het dagelijkse leven van verschillende generaties Kempenaren.

Fotograaf Olmo Peeters trok door de Kempen om de kerken van René Van Steenberg te fotograferen. Hij deed dit in opdracht van KU Leuven, die met hun onderzoeksproject RE[]CHURCH onderzoek doen rond de herbestemming van kerkgebouwen.

Sint-Franciscus van Assisi, Schortvoort (Turnhout)

Sint-Jozef Werkman, Heide (Laakdal)

Onze-Lieve-Vrouw van Altijdurende Bijstand, Rosseleer (Balen)

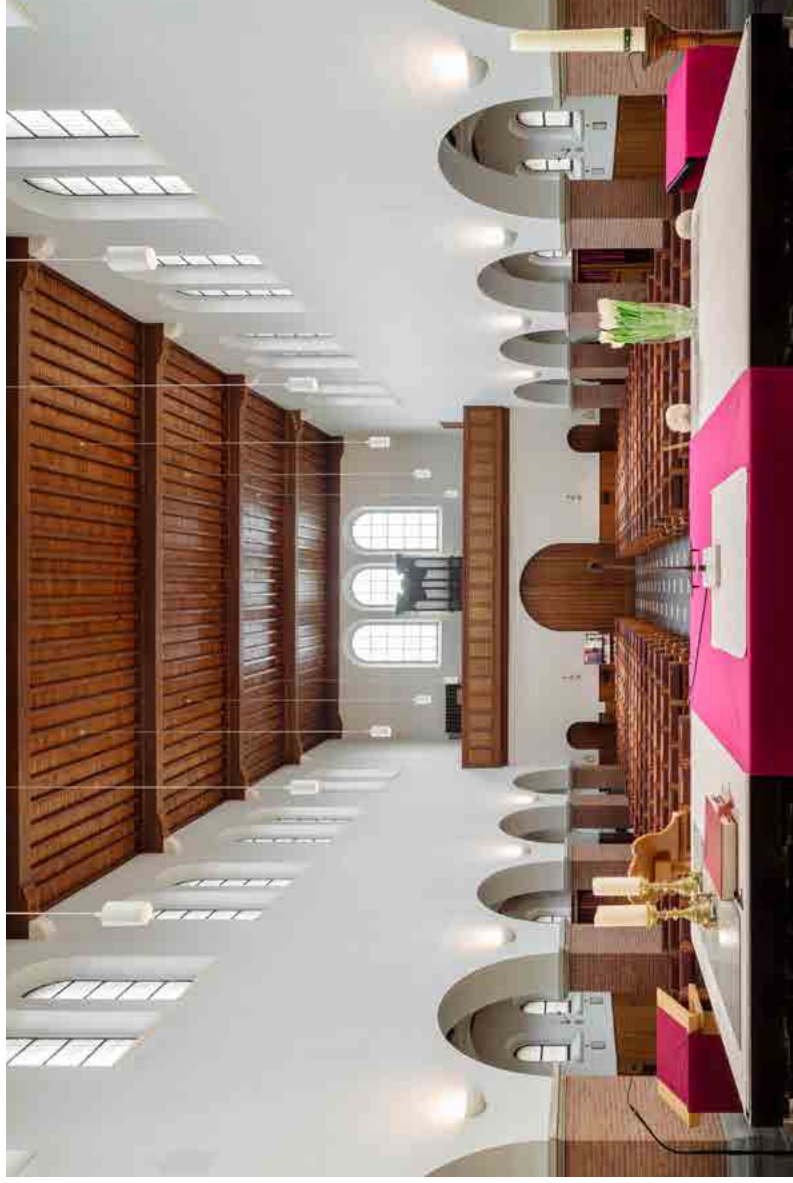

Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand, Den Hout (Beerse)

Onbevekt Hart van Maria Koningin der Wereld, Oud-Turnhout

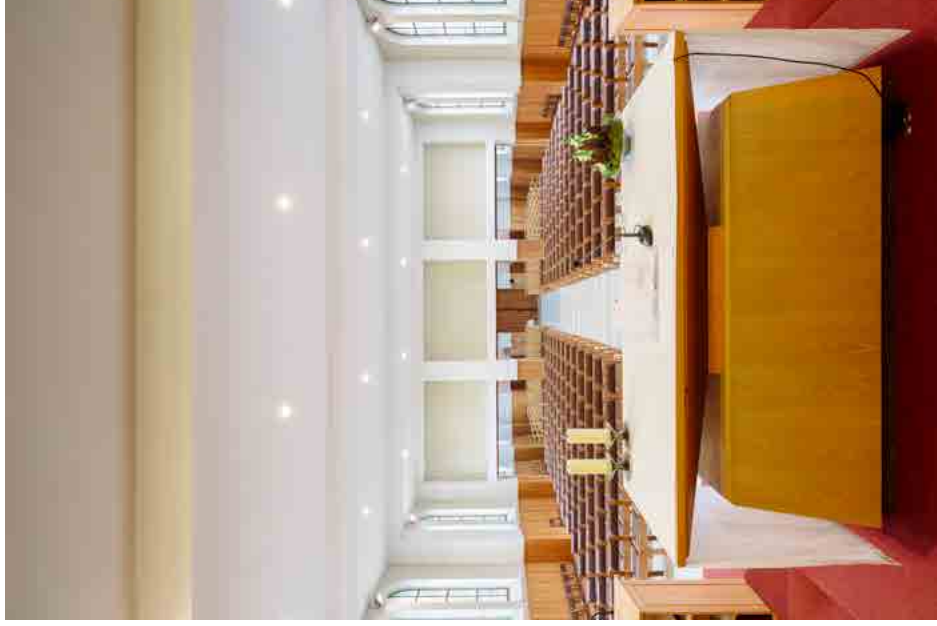

Onze-Lieve-Vrouw Koningin van de Vrede, Kesse/-Statie (Nijlen)

Onze-Lieve-Vrouw ten Hemel Opgenomen, Bergom (Herselt)

Sint-Antonius Abt, Donk (Mol)

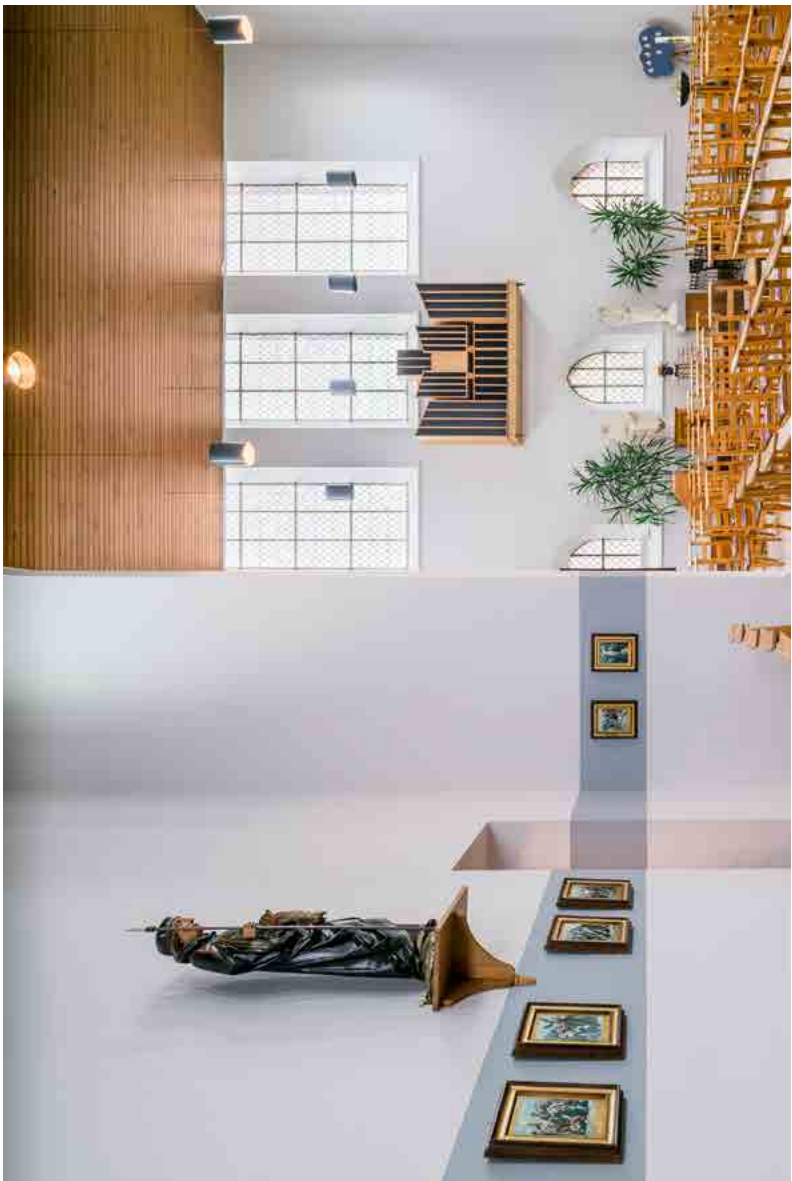
Onze-Lieve-Vrouwe van de Berg Carmel, Zevendonk (Turnhout)

Sint-Jozef, Voorheide (Arendonk)

Sint-Gerebernus, Geel

Meer kans dan probleem een reflectie op de parochiekerk buiten de stad

tekst: Roel De Ridder, juli 2019

De uitdagingen voor de vele kerken buiten de stad die Vlaanderen rijk is, verschillen op het eerste gezicht niet zo héél erg van de uitdagingen waarmee de 21ste eeuw de stadskerken confronteert. Het priestertekort is op beide plaatsen even goed voelbaar, de poorten van de parochiekerken blijven voor het overgrote deel van de week of zelfs maand gesloten – op enkele expliciet ‘open kerken’ na –, de trouwe kerkgangers worden schaars en de onderhouds- en beheerskosten wegen voor de steden en gemeenten steevast níet op tegen het beperkte gebruik van de gebouwen. In zowel de stad als op het platteland liggen er zogenaamde kerkenbeleidsplannen voor, opgesteld door de stad of gemeente en het centraal kerkbestuur (de ‘koepel’ van kerkraden, meestal over een hele gemeente), met daarin voorzichtige of minder voorzichtige keuzes voor de parochiekerken op het grondgebied van de betreffende stad of gemeente. Blijft een bepaalde kerk behouden? Krijgt ze een her- of een nevenbestemming? Wordt ze afgebroken? Die keuzes zijn opgenomen in de kerkenbeleidsplannen. Omdat zowel steden als (fusie)gemeenten doorgaans

>

Roel De Ridder op de studiedag.
foto: Pieter de Ruijter

over meer dan één kerk beschikken, is er in beide gevallen zelden alleen maar sprake van 'behoud'. In de landelijke (fusie)gemeenten kan de uitdaging zich extra scherp manifesteren, zeker als er veel kerken zijn voor relatief weinig inwoners (en soms kleine gemeentebudgetten).

Er zijn ook belangrijke verschillen tussen stads- en dorpskerken. Denk bijvoorbeeld aan de stadskerk-in-de-rij enerzijds en de dorpskerk aan het dorpsplein anderzijds. De dorpskerk behoort, zeker in de kleinere dorpen, tot de weinige voorzieningen die er nog zijn – de mogelijk gesloten deuren even daargelaten.

foto: Pieter de Ruijter

Een kerk die nog dienstdoet als kerk maakt bij wet deel uit van het publieke domein. In de dorpen is de kerk dus een zeldzaam geworden publieke ruimte. De dorpskerk is door de band genomen zichtbaarder dan haar ingesloten evenbeeld in de stad; ze 'organiseert' in grotere mate de ruimte op een stedenbouwkundig schaalniveau. In een niet zo ver verleden organiseerde ze eveneens een belangrijk stuk van het sociale leven – wellicht deed de dorpskerk dat laatste nog wat langer dan de stadskerk. Omwonenden herinneren zich nog processies die de stedenbouwkundige schaal, het sociale leven en het religieuze leven samenbrachten rond de parochiekerk. De secularisatie heeft op dat vlak waarschijnlijk iets

vroeger en iets harder brokken gemaakt in de stad dan op het platteland. In die zin is het niet onwaarschijnlijk – en uitgevoerde onderzoekstrajecten over parochiekerken bevestigen dat voorzichtig¹ – dat er op het platteland nog meer engagement voor de kerken overblijft. Soms is dat engagement heel impliciet: er is een soort van affectie voor de kerk en misschien, mits de juiste aanpak, kan dat affect deel gaan uitmaken van een hernieuwde interesse in en zelfs werking van of voor de parochiekerk.

Toch verschijnen er gaten in die wat idyllische of pastorale schets van de plattelandskerk. (Om correct te zijn moeten we de moderne wijkkerk

trouwens ook meenemen in de analyse – ook die is niet altijd heel stedelijk.) In kleinere gemeenten durven de verschillen tussen gelovig en niet-gelovig, of katholiek en atheïstisch, al eens wat steviger geworteld te zijn in de lokale politiek en het lokale verenigingsleven dan in de stad. Wat blijft er over van de publieke ruimte die de parochiekerk in theorie belooft te zijn als een schepen oordeelt dat een publieke ruimte neutraal hoort te zijn en dat het dus geen zin heeft om overheidsmiddelen te investeren in een notoir niet-neutraal gebouw? Daar ontstaat mogelijk een vreemde tegenstelling. Relatief gezien kan er een nood zijn aan meer publieke ruimte, het kerkgebouw heeft die ruimte in overvloed, maar de

kans bestaat dat de niet-gelovige geen genoeg neemt met de niet-neutraliteit van de parochiekerk. In Nederland zou dan alle mogelijke symboliek uit het kerkgebouw verdwijnen, wat in feite afbreuk doet aan het bijzondere en uitdagende karakter van de parochiekerk.² Voor de heden-daagse Italiaans-Brusselse theoreticus Pier Vittorio Aureli is een sacrale ruimte *altijd* een publieke ruimte (want een ruimte die losstaat van de economie).³ Maar in de praktijk zijn er meerdere obstakels die de vlotte evolutie van sacraal naar breed publiek belemmeren. Die obstakels kunnen van ideologische aard zijn en nog vaker van louter praktische aard: durven we de deuren wel open zetten? Moeten we dan voor permanentie of ten minste voor camerabewaking zorgen? In bepaalde gevallen, en dat is heel erg jammer, zijn het juist de nieuwe ingrepen in het kader van her- of nevenbestemming die – met de beste bedoelingen wellicht – het unieke publieke karakter van de parochiekerk ondermijnen.

Een parochiekerk is, als deze eenmaal onttrokken is aan het publieke domein – of met andere woorden 'gedesaffecteerd' is – een gebouw als een ander. 'Een gebouw is een gebouw', zei Geert Bekaert.⁴ Met het desaffacteren valt het juridische karakter weg dat de parochiekerk vasthoudt op die bijzondere publieke, gesubsidieerde, niet-economische of niet-functionele positie. De architectuur van de parochiekerk *herinnert* niet alleen in die aparte positie, ze *operationaliseert* ze ook. Het is heel specifiek de kerkmuur die volgens Aureli (met een vette knipoog naar de Italiaanse übercriticus Manfredo Tafuri) de vervlakkende, louter economisch georiënteerde en allesoverheersende urbanisatie op een afstand houdt.⁵ Dat geeft de kerkmuur, en daarmee het hele kerkgebouw, een even apart als dubbelzinnig statuut. Enerzijds is het die dam tegen de buitenwereld, anderzijds is het de overgang naar een 'andere' binnenwereld, veelal in publiek bezit, waarvan zowat iedereen verwacht dat die meer geactiveerd moet worden. Een kerkgebouw is dus zowel een open en verwelkomende publieke ruimte (in het ideale geval toch) als een eerder gesloten sacrale plaats. Dat is ze altijd geweest: én huis van de gemeenschap én huis van God. Bij oude kerken met een sterk onderscheid

tussen koor en schip is die tweedeling ook in het interieur duidelijk aanwezig. Nieuwe ingrepen in kerkgebouwen zullen altijd meer overhellen naar of de 'alledaagse' kant – in het merendeel van de gevallen – of naar de 'bijzondere' kant. Enige omzichtigheid, of tenminste een besef van de (im)materiële kwaliteiten van de parochiekerk is dus niet misplaatst in het omgaan met de gebouwen.

Een populaire ingreep dezer dagen is het perforeren van de kerkmuren. Ergens is het voor de hand liggend om in de zuidgevel de kerkramen tot op het maaiveldniveau door te trekken, om zo de verbinding tussen kerkship en omliggende publieke ruimte te versterken. De parking rond de kerk kan omgevormd worden tot een aantrekkelijke verblijfsruimte, en het kerkship dat er nu in directe relatie mee staat, laadt dat nieuw aangelegde plein mee op. Dat klinkt solide. Maar het komt neer op het

maken van keuzes: willen we een kerkgebouw dat in het directe verlengde komt te liggen van hetgeen er zich rond bevindt? Of willen we een kerkgebouw dat een wat aparte plek blijft, met een eigen logica? Voor beide opties valt iets te zeggen. Dergelijke gevoeligheden – en zo zijn er op het snijvlak van het

¹ De auteur van deze tekst heeft vanaf 2013 meerdere onderzoekstrajecten gedaan die te maken hebben met de toekomst van parochiekerken (haalbaarheidsstudies, participatieve trajecten, kerkenbeleidsplannen, ...) in stedelijke contexten en op het platteland. De meeste van die studies werden uitgevoerd vanuit de onderzoeksgroep ArcK van de UHasselt, sinds enkele jaren vanuit de deelgroep *Spatial Capacity Building* die zich toelegt op participatie.

² Beekers, D, De Waarde van verlaten kerken. In: Verkaaik, O [red.], *Gods huis in de steigers. Religieuze gebouwen in ontwikkeling* (Amsterdam; AUP, 2017).

³ Aureli, PV & Giuduci, MS [red.], *Rituals and Walls. The Architecture of Sacred Space* (Londen: AA Press, 2016).

⁴ Bekaert, G, Een gebouw is een gebouw. In: *Kultuurleven* 57(1990) nr. 2, pp. 32-39.

⁵ Aureli, PV & Giuduci, MS [red.], *Rituals and Walls*.

immateriële en het materiële nóg te noemen; parochiekerken zijn immers vaten van inherente tegenstellingen – openbaren zich soms sterker met betrekking tot dorpskerken. Vlaamse architecten hebben de afgelopen decennia bewezen dat ze – in een meer seculiere context weliswaar – goed om kunnen met dergelijk gevoeligheden. Voor de uitdaging van de parochiekerken zullen de ontwerp kwaliteiten van ons architectenkorps zich nog bewijzen op het vlak van omgaan met een bepaalde context (niet zelden gekenmerkt door de aanwezigheid van een kerkhof), symboliek, een eigen ruimtewerking van de parochiekerk, haar materialiteit, enzovoort. Ook het geloofsaspect zal nog even de aandacht van ontwerpers vragen, en in bepaalde gevallen is het zeker zinvol om ter plaatse nog een soort (devotie)kapel over te houden, in het koor, een zijkapel of zelfs als een nieuw los element op het kerkhof. Tegelijkertijd zal de architect snel beseffen dat enig pragmatisme op zijn plaats is. De budgetten van de steden en gemeenten zijn niet oneindig, en ingrepen doen in of aan een kerkgebouw kost handenvol geld.

Dat zal leiden tot evenwichtsoefeningen en tot het bepalen van prioriteiten. Waar focussen we voor deze kerk op? Op het bewaren van de exacte materialiteit? Op het activeren van het sociaal leven? Op de organisatie van de ruimte rondom het kerkgebouw? Op het sacrale karakter van het gebouw? In sommige gevallen is het kiezen misschien zelfs niet nodig. Buiten de stad bestaat de kans, zoals al eerder aangehaald, dat de lokale gemeenschap nog wel wat capaciteit bezit om een parochiekerk (mee) te bezielen. Dat is meegenomen: in bepaalde gevallen is de lokale gemeenschap in staat om de broodnodige zachte laag van organisatie en beheer toe te voegen aan de *hardware* die de architectuur is.

Uit alle voorgaande overpeinzingen en uit een door Aldo Rossi geïnspireerde visie op 'monumenten' (in de brede zin van het woord – de klassering *an sich* was voor de Italiaanse meester waarschijnlijk niet meer dan een bijkomstigheid) groeit een mogelijke visie op de niet-stedelijke parochiekerk. Voor Rossi zijn oude gebouwen in het beste geval levendige 'permanenties' die mee de stad maken.⁶

De stad (Rossi's theorie werkt ook voor kerken in het buitengebied; 'stad' zou hier perfect vervangen kunnen worden door 'omliggende ruimte') is op haar beurt een soort canvas waartegen het sociale leven zich afspeelt. Een gebouw hoort voor Rossi daarom niet zomaar bij de ene of de andere stijlperiode: het neemt deel aan het leven (als *vitale* permanentie), of het dwarsboomt dat leven (als *pathologische* permanentie); de rest is van eerder triviaal belang. Hoewel voor Rossi 'de betekenis van de stedelijke feiten' in hun vorm ligt, zijn voor hem vormelijke ingrepen in oude gebouwen geen *conditio sine qua non*. Ook in een wat lossere interpretatie van de Milanese architect-theoreticus hoeft een vormelijke ingreep in een kerkgebouw dat her-of nevenbestemd

wordt geen idee-fixe te zijn. Een kerkgebouw heeft al voldoende betekenis. En de 'functie' is voor Rossi en zijn vele leerlingen al helemaal 'toevallig': het leven neemt robuuste structuren zoals kerkgebouwen over en modificeert die zachtjes volgens de huidige eisen, maar zonder de gebouwen als dusdanig te hypothekeren (zij moeten immers de continuïteit van de stad bewaken). De samenhang tussen architectuur en stedenbouw bij de Italiaanse architecten en theoretici leert dat een architecturaal pragmatisme de vorm kan aannemen van een continuïteit met het

verleden en bovendien in overeenstemming kan zijn met een ruimtelijke visie op een groter schaalniveau. Voor de Vlaamse parochiekerken buiten de stad is het dus niet vreemd dat een focus op het grotere schaalniveau en een aandacht voor de kerk als artefact (los van een 'functie') kunnen samenkomen in een strategie van eerder weinig wijzigen aan de gebouwen zelf.

Meer zelfs: juist de ruimtelijke en andere materiële kwaliteiten van de kerkgebouwen zouden een uitgangspunt kunnen worden in de visievorming met betrekking tot de toekomst van parochiekerken. Onder het huidige gesternte – gekenmerkt door een zoeken naar méér functionaliteit en méér 'efficiëntie' – echter, lijkt de unieke vorm van de parochiekerk eerder een te overwinnen obstakel te zijn dan een inspirerende en zelfs mobiliserende factor⁷. Het is jammer dat wat er allemaal verteld wordt over parochiekerken, net zoals de concrete architecturale manier waarop er aan kerkgebouwen gesleuteld wordt, zo weinig 'parochiekerkspecifiek' is.

Concreet kan het al ter sprake gekomen architecturaal pragmatisme inhouden: de kerk in orde brengen (bijvoorbeeld: de dringende raadgevingen van Monumentenwacht ter harte nemen), basisvoorzieningen voorzien (degelijk sanitair, berging, een keukentje – dat kan misschien in de sacristie of in een zijkapel) en vooral: zorgen dat de bepalende ruimtes of de *bediende* ruimtes (het koor, het schip, de kruising, ...) goed gebruikt kunnen worden. Een helder onderscheid tussen *dienende* ruimtes (zoals sanitair, berging, keuken) en *bediende* ruimtes kan dat laatste in de hand werken, en ervoor zorgen dat er telkens weer nieuwe vormen van gebruik een plaats kunnen krijgen in het kerkgebouw.⁸ Als het doel is om ze intenser te gebruiken, dan zullen de bediende ruimtes in veel kerkgebouwen eerder opgeruimd moeten worden dan ingevuld met nieuwe elementen. Een bijkomend voordeel aan

dergelijke minimale ingrepen is dat het vrij eenvoudig is om op die manier de bestaande architectuur en het bijzondere karakter ervan te (her)waarderen. Het creëren – of beter: het weer zichtbaar maken – van goede ruimtes gaat in een dergelijke architecturale visie voor op het faciliteren van bepaalde *functies*. Te zeer inzetten op *functies* dreigt de ruimte die er

is te verkavelen, terwijl het waarderen van de bestaande ruimtes juist ruimte creëert. Nog een voordeel van architecturaal pragmatisme is dat de beperkte nieuwe ingrepen niet alle aandacht voor zich hoeven op te eisen zodat er voldoende ruimte blijft voor het voeren van een degelijk proces. En juist dat proces gaat cruciaal zijn voor het *opladen* van de ruimtes.

Participatie – buiten de stad is het al eerder aangehaalde affect mogelijk zowel een reden als een concreet aanknopingspunt voor participatietrajecten – kan, mits een goed gevoerd proces, een opstap zijn naar een nieuwe beheersformule voor de kerk in kwestie. En daar is nood aan: het wordt tijd dat er meer zicht komt op mogelijkheden qua beheer ná de kerkfabrieken, goed wetende dat

>

Waar focussen we voor deze kerk op? Op het bewaren van de exacte materialiteit? Op het activeren van het sociaal leven? Op de organisatie van de ruimte rondom het kerkgebouw? Op het sacrale karakter van het gebouw? In sommige gevallen is het kiezen misschien zelfs niet nodig.

foto: Pieter de Ruijter

⁶ Rossi, A, De architectuur van de stad (Amsterdam: Sun Architecture, 2009 [1966])

⁷ De auteur is copromotor van het doctoraatstraject Re[]church aan de faculteit Architectuur van de KU Leuven (promotor: Sven Sterken). Binnen dat traject wordt er gekeken naar de bijzonder kwaliteiten van parochiekerken om van daaruit uitspraken te doen over de toekomst van de gebouwen (eerder dan te vertrekken van 'functies' en die te doen passen in het kerkgebouw).

⁸ 'Dienende' en 'bediende' ruimte (servant space en served space in het Engels) zijn begrippen uit de praktijk van de Amerikaanse architect Louis Kahn (1901-1974).

de publieke middelen schaars zijn maar dat er wel een vrij algemene vraag weerklinkt om de parochiekerken waar denkbaar (deels) publiek te houden. Een participatietraject kan zo opgezet worden dat het nieuwe beheerders aanmoedigt om op te staan. Op dit moment, nu het onderzoek naar nieuwe beheersvormen zich nog in een experimentele fase bevindt, kunnen dat individuen zijn – parochianen of omwonenden –, verenigingen of organisaties, sociaal-economische partners, private bedrijven, scholen, grotere publieke partijen (zoals de gemeente) en allerhande samenwerkingen (zoals de gemeente) en verbanden. Opties zoals verhuur, erfpacht, recht van opstal kunnen in beeld komen. De mogelijkheden zijn in feite legio.

Ontwerpend onderzoek helpt om de complexiteit van de hele uitdaging beheersbaar te houden, ook al gaat het slechts over één kerkgebouw. Daarenboven is de combinatie participatie- en ontwerpend onderzoek bijzonder interessant om parochianen, omwonenden en geïnteresseerden te inspireren én te mobiliseren met het oog op een herdacht kerkgebouw. Het niet uit elkaar trekken van een participatietraject en een ontwerpend onderzoek of haalbaarheidsstudie heeft het belangrijke voordeel dat juist door het samenbrengen van beide er een voedingsbodem ontstaat voor een realistische beheerssituatie.

Als het hele traject dan nog past binnen de grotere strategische lijnen van het kerkenbeleidsplan, binnen de ruimtelijke strategie van de gemeente of zelfs een grotere regio, dan betreft het helemaal een integraal en geïntegreerd traject. Dat laatste, het inpassen van het kerkenparcours binnen een groter strategisch geheel, is bovendien niet onbelangrijk met het oog op een zekere diversificatie qua invullingen van parochiekerken. Er is binnen een gemeente wellicht geen nood aan zes extra buurthuizen of zes extra sportzalen. Het in kaart brengen van het voorzieningenniveau in de hele gemeente en het rekening houden daarmee als

kerkgebouwen een nieuwe invulling krijgen is hoege-naamd geen overbodige luxe.

De soms zwakke capaciteit van kleinere gemeentes wat betreft de complexe sociaal-ruimtelijke uitdaging van de parochiekerken noopt tot allerlei bovenlokale samenwerkingen. In feite wordt het vanzelfsprekend om strategisch te denken, over verschillende parochies en ook gemeentes heen. Maar ook per gemeente, of zelfs per dorp of wijk werpt strategisch denken zijn vruchten af. Vlaamse steden, gemeenten, dorpen en wijken beschikken immers over relatief veel gemeenschapsinfrastructuur. De verzuiling en andere ideologische kwesties buiten beschouwing gelaten zijn er, wanneer het kerkgebouw ruimte op overschot heeft, telkens bepaalde mogelijkheden om de beschikbare ruimte efficiënter te gaan gebruiken. Een 'klassieker' is het opgeven van de parochiezaal om die functie onder te brengen in het kerkgebouw. Misschien kan de lokale school de parochiezaal dan wel gebruiken; of is het terrein van de parochiekerk de juiste plek om bouwrechten van buiten het dorpscentrum naar te verplaatsen? Denken in dergelijke clusters van infrastructuur is wellicht een van de enige manieren om 'winst' te maken met parochiekerken.

Elke ingreep in het kerkgebouw is zo duur, dat weinig andere opties dan

het van de hand doen van het kerkgebouw een positief effect op de gemeentebegroting zullen hebben, tenzij er wordt nagedacht op een groter schaalniveau. En dat is nóg een reden om ruimtelijke expertise te betrekken in elk proces met betrekking tot de toekomst van een of meerdere parochiekerken.

Het grotere schaalniveau in rekening brengen zorgt waarschijnlijk ook voor een bewustere omgang met mobiliteit. Hoe verantwoord is het om een afgelegen kerkgebouw een spectaculaire invulling te geven in de hoop dat de herbestemming mensen van heinde

en verre aantrekt? Voor plattelandskerken is het, mobiliteitskwesties indachtig, misschien juist aangegeven om lokaal en ietwat kleinschalig te denken. Het kan geen kwaad om de oplossing eerder plaatselijk te gaan zoeken, al zullen er gemeentebesturen zijn die daar geen genoegen mee nemen, en die liever voor wat spektakel willen zorgen (tot de rekening van de daarvoor benodigde ingrepen in het kerkgebouw passeert). Dat hoeft niet te betekenen dat voor bepaalde kerken niet wat ambitieuzer gedacht mag worden. Maar niet elke herbestemming heeft noodzakelijkerwijs een bewust bovenlokale uitstraling nodig. Daarvoor zijn er simpelweg te veel parochiekerken die binnen dit en enkele jaren in aanmerkingen

én stedenbouwkundige én participatieve methodieken samen los te laten op het buitengebied omdat het schaalniveau en de complexiteit er nog enigszins behapbaar blijven? Wat er ook van zij, buiten de steden ligt er nu, doordat de parochiekerken in vraag gesteld worden, een geweldig potentieel om betekenisvolle plekken te creëren (of te herontdekken), om kernen op een goede manier te herdenken, en om op een zinvolle wijze te experimenteren met nieuwe organisatie- en beheersvormen, om te werken aan meer verantwoordelijkheid voor de publieke ruimte en een gevoel van eigenaarschap van die ruimte, enzovoort.

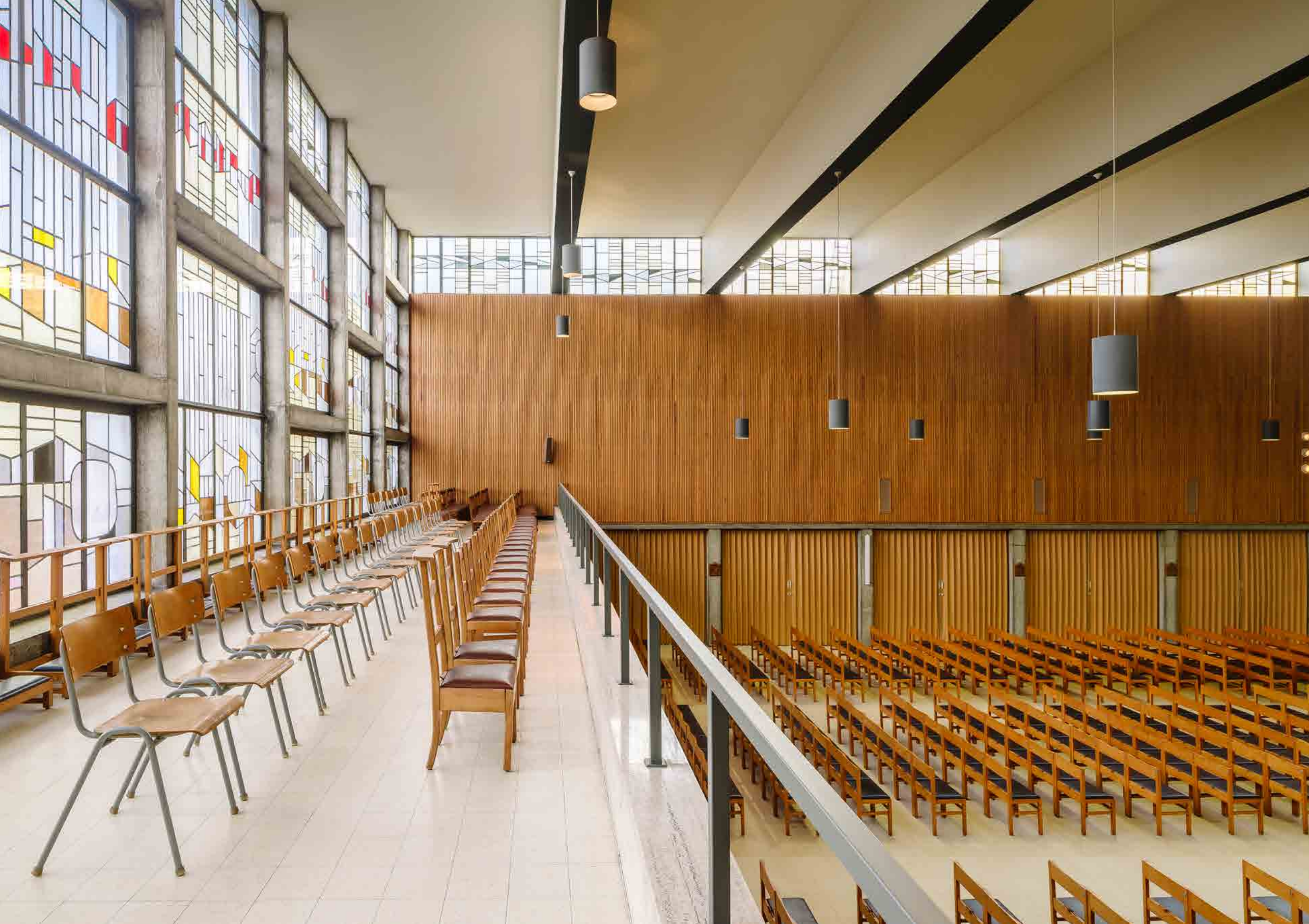

foto: Pieter de Ruijter

komen voor herbestemming – 70% van de ongeveer 1.800 kerken in Vlaanderen is niet eens een overdreven schatting.

Het is ergens ironisch dat een uitgesproken stedelijk denken – denken in termen van complexiteit, op een groter schaalniveau, met diverse actoren, ... – zo goed lijkt te werken voor parochiekerken buiten de stad. Misschien heeft het te maken met het feit dat parochiekerken in het buitengebied nog meer in het oog springen dan in de stad, dat hun 'bijzonderheid' zich nog sterker manifesteert ten opzichte van het omliggende weefsel? Misschien heeft het te maken met het feit dat het juist haalbaar is om architecturale

Om echt stappen te kunnen zetten lijkt het belangrijk om ruimtelijke expertise en participatie samen te denken – niet in het minst om op die manier stappen te zetten in functie van een deugdelijk beheer van de kerk in kwestie – om het strategisch overleg met (minstens) de stad of gemeente en het centraal kerkbestuur niet uit de weg te gaan maar juist op te zoeken, en om de complexiteit van de uitdaging te omarmen. Zo blijft het kerkgebouw die inspirerende, uitdagende, betekenisvolle, zinvolle, publieke, culturele, contemplatieve, sociale ruimte die ze eerder altijd al was.

Aanbevelingen

Tips voor de aanpak van concrete herbestemmingstrajecten

- Beperk het denken over herbestemming niet te snel tot het probleem van het gebouw alleen. Analyseer vooraf de **ruimere context, opportuniteiten en financiële pistes**.
- Durf in participatietrajecten voldoende snel te spreken over concrete scenario's en een plan van aanpak door de input van ontwerpexpertise. Zet **ontwerpend onderzoek** in als discussiedocument.
- Ga op zoek naar een **kwalitatief ontwerp**. Onderzoek **voorbeeldprojecten**. Maak een goede **projectdefinitie** op. Ga op zoek naar een goed **ontwerpteam**.

Tips voor beleidsmakers

- Stel een **integraal stappenplan** op. Zo kunnen alle nodige partijen op het juiste moment betrokken worden in het proces en hun rol tijdig opnemen.
- Maak werk van een **centraal kennisplatform** waar betrokkenen terecht kunnen met vragen over financieringsmogelijkheden, expertise op het vlak van participatie, ontwerpend onderzoek en technische oplossingen.

Het traject en de kwaliteitscontrole ligt momenteel meestal in handen van de lokale besturen, die niet altijd over de nodige expertise beschikken. Hoewel iedere kerk en ieder proces anders is, rijst de **vraag naar een duidelijke visie, continuïteit en een centraal aanspreekpunt**. Behalve de plaatselijke stakeholders kunnen de hogere overheid (Agentschap Onroerend Erfgoed, intergemeentelijke erfgoedcellen, provincie...) en organisaties zoals het Projectbureau Herbestemming Kerken of het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur in dit verhaal een essentiële rol spelen. Een duidelijk te volgen stappenplan, waarbij iedereen op het juiste moment mee aan tafel zit, maakt dat knopen sneller doorgemaakt kunnen worden en de parameters waarmee de ontwerpers en partijen rekening moeten houden vanaf het begin duidelijk zijn. Ook een technisch basishandboek met goede voorbeelden kan daaraan bijdragen.

- Verzamel **goede voorbeelden** samen tot op het technische niveau, instrumenten en trajecten.

- Definieer de **rollen van de stakeholders** in het proces, met name de rol van een overkoepelende moderator en de rol van de ontwerper.

Om de verschillende trajecten met elkaar te verbinden, is er behoefte aan een bijkomende rol, een **externe procesbegeleider** die onafhankelijk de zoektocht naar gemeenschappelijke elementen en belangen kan leiden. Bij uitbreiding is ook de vraag naar een **toolbox die de rollen op verschillende momenten in het proces kan aangeven** relevant.

Ook de **rol van de ontwerper** in het proces vraagt om definiëring. Ontwerpers kunnen het proces meer dan eens versterken, een rol die nog niet in elke fase erkend wordt als een volwaardige taak. Architectuur wordt in deze trajecten gevormd door een proces van doen, denken en testen. In het vormen van een gemeenschappelijke visie biedt de **kracht van verbeelding** een enorme meerwaarde. Tot op heden is dit nog vaak een grotendeels vrijwillige of onbetaalde job, doordat het de aspecten van het traject omvat waarvoor de architecten niet vergoed worden.

- En last but not least neem **voldoende tijd**.

De verbeelding van scenario's plant kiemen van ideeën, maar deze hebben tijd nodig om te rijpen. Hoewel het nemen van snelle beslissingen tijd lijkt te besparen, kan wat langer nadenken ook net profijt geven, en voortschrijdende inzichten opleveren. Een proces van deze omvang en gevoeligheid vraagt in elk geval voldoende denktijd, tijd waarvoor ook ruimte voorzien moet worden in de planning, tijd die ruimte laat voor creativiteit en voldoende overleg.

***“Als het over functies
gaat moet je niet denken
aan ‘wat’ maar aan
‘hoe’. In feite moet je
verhaallijnen toevoegen,
en niets wegnemen.
Ontwijken is in dat
opzicht doodzonde.”***

Tom Callebaut
(TC-plus)

Verder lezen

Agentschap Onroerend Erfgoed

De website biedt ingangen voor eigenaars en beheerders, voor overheden en professionelen met betrekking tot onder meer herbestemming van beschermde kerken, kwaliteitsbewaking, financiële ondersteuning voor geïnventariseerd of beschermd erfgoed.

**[www.onroenderfgoed.be/
ik-wil-erfgoed-een-nieuwe-bestemming-geven](http://www.onroenderfgoed.be/ik-wil-erfgoed-een-nieuwe-bestemming-geven)**

Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur

Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw (CRKC) is het expertisecentrum voor religieus erfgoed in Vlaanderen en Brussel. Het expertisecentrum centraliseert relevante informatie en expertise op het vlak van het beheer, het (mede)gebruik, de her- en nevenbestemming en de valorisatie van onroerend religieus erfgoed en stelt deze ter beschikking van gemeentebesturen, kerkbesturen en andere betrokken actoren.

www.crkc.be

Kennisbank Herbestemming kerken

Met deze kennisbank over de herbestemming van kerken wil het Kenniscentrum Vlaamse Steden de steden en gemeenten de mogelijkheid bieden om zich te verdiepen in kansrijke opties voor gedeeltelijke of volledige herbestemming van kerkgebouwen en religieus erfgoed.

Het projectbureau Herbestemming Kerken begeleidt vele tientallen gemeenten en kerkbesturen in Vlaanderen bij het zoeken naar toekomstmogelijkheden als neven- of herbestemming voor hun parochiekerken. Voor heel wat opgaves liggen er ondertussen conclusies en plannen op tafel. Deze informatie wordt onder de vorm van eindrapporten ter beschikking gesteld.

www.herbestemmingkerken.be

Herita Open Monumenten

Herita inspireert de brede erfgoedsector over publiekswerking en site-ontwikkeling. In het kenniscentrum verzamelen ze kennis en expertise en delen deze met de erfgoedsector.

Recent startte Herita een Lerend Netwerk Projectfinanciering waarin ook deels financieringsinstrumenten voor niet-beschermde of niet-geïnventariseerde projecten aan bod komen (zoals plattelandssubsidies).

herita.be/over-herita/sectorontwikkeling

Publicaties

Leven in de kerk

Wat doen we met kerkgebouwen als ondubbelzinnig gebruik voor de eredienst niet meer mogelijk is? Het boek *Leven in de kerk. Valoriseren, medegebruik, nevenbestemming en herbestemming van onroerend religieus erfgoed in Vlaanderen* gaat op zoek naar antwoorden. Het is een inspiratiegids voor kerkbesturen, gemeentebesturen en investeerders die met het religieus erfgoed aan de slag willen gaan. Deze publicatie schetst de context en toont 45 realistische praktijkvoorbeelden die de afgelopen decennia in Vlaanderen verwezenlijkt werden.

CRKC-PARCUM
Uitgeverij Vanden Broele, 2018
ISBN 9789049617325
www.crk.be/leven-in-de-kerk

De deuren gaan open

Het boek *De deuren gaan open. Een toekomst voor de parochiekerken in Vlaanderen* is geschreven door Niek De Roo van Projectbureau Herbestemming Kerken. De publicatie toont de intenties en plannen van vijftien opdrachtgevers en ontwerpers voor de toekomst van hun kerkgebouwen. De ontwerpers zetten de lezer op het spoor van andere interessante – vaak buitenlandse – herbestemmingsprojecten waarin ze dezelfde gedrevenheid, visie en gevoeligheid herkennen. Verder zijn er essays door bOb Van Reeth en Willem Vermandere.

Niek De Roo
Uitgeverij Politeia, 2018
ISBN 9789057187377
<https://www.politeia.be/nl/publicaties/52577-de+deuren+gaan+open>

Eerst onderzoeken, dan herbestemmen

De handleiding *Eerst onderzoeken, dan herbestemmen. Een herbestemmingsonderzoek, hoe doe je dat?* van Agentschap Onroerend Erfgoed biedt je handvaten om je plan meer slaagkansen te geven. Beschermde historische gebouwen en sites zijn belangrijk voor de identiteit van een wijk, dorp, stad of omgeving. In sommige gevallen helpt een nieuwe bestemming om dit waardevolle erfgoed voor verval te behoeden en het op lange termijn te behouden. Hoe beslis je welke functie het meest aangewezen is? Zoek je partners of spreek je andere betrokkenen aan? Zijn er premies beschikbaar? Hoe pak je een herbestemmingsonderzoek het best aan?

Nathalie Van Roy en Sara Vermeulen
Uitgave van Agentschap Onroerend Erfgoed, 2015
ISBN 978 90 7523 044 4
<https://www.onroenderfgoed.be/publicaties/handleiding-eerst-onderzoeken-dan-herbestemmen-een-herbestemmingsonderzoek-hoe-doe-je>

Het open kerkgebouw: Heden, verleden en toekomst van het kerkgebouw in Vlaanderen

Het boek *Het open kerkgebouw* trekt het publieke debat in Vlaanderen over de toekomst van het kerkgebouw, in het bijzonder van de talrijke parochiekerken open. Via het blikveld van het kerkgebouw zelf kijken de auteurs eerst achterom; ze willen de huidige situatie beter begrijpen. Daarna ontwerpen de auteurs een constructieve visie om vanuit een onderzoekende houding te komen tot een intense samenwerking van alle actoren met als doel een langetermijnvisie voor een nieuwe toekomst van het kerkgebouw.

Sylvain De Bleckere en Roel De Ridder
Uitgeverij Pelckmans, 2014
ISBN 978 90 289 7661 0
<https://researchportal.be/nl/publicatie/het-open-kerkgebouw-heden-verleden-en-toekomst-van-het-kerkgebouw-vlaanderen>

Herbestemmen is maatwerk

Zoals de betreunde Geert Bekaert ooit stelde, roept Vlaanderen het beeld op van een 'landschap van kerken'. Dat landschap staat voor grote veranderingen nu de problematiek van leeglopende kerken ook in Vlaanderen is doorgebroken. Het Projectbureau Herbestemming Kerken van de Vlaamse overheid moet alles in goede banen leiden. Tijd voor een tussenstand.

Nicole Fröhlich en Sven Sterken
Artikel in A+ 270, Belgisch Tijdschrift voor Architectuur, 2018
a-plus.be

Twaalf aanbevelingen: Herbestemming van kerken

In 2013 zetten de West-Vlaamse Intercommunale (WVI) en de intercommunale Leiedal een grootschalig project op rond de herbestemming van parochiekerken in West-Vlaanderen. De Smet Vermeulen Architecten en noAarchitecten bestudeerden samen 22 kerken. Uit dat ontwerpend onderzoek distilleerden zij twaalf aanbevelingen om de herbestemming van een kerk aan te pakken. De aanbevelingen behandelen programmatische vraagstukken, gaan over de omgeving van de kerk en spitsen zich toe op de kerkarchitectuur.

TV De Smet Vermeulen architecten
– noAarchitecten
Artikel in A+ 257, Belgisch Tijdschrift voor Architectuur, 2015
a-plus.be

Leidraad bij herbestemmingsinitiatieven van beschermde kerken

Agentschap Onroerend Erfgoed maakte een leidraad om intensiever gebruik, hergebruik, herbestemming van leegstaande of onderbenutte kerken, maar ook een eventuele afbraak voor een zinnigere invulling bespreekbaar te maken. Bij een herbestemming van een beschermde kerk moet tijd gemaakt worden om ieders doelstellingen en noden met elkaar af te stemmen en in een brede, maatschappelijke context te plaatsen. Het voeren van een goed traject is daarom even belangrijk als het in acht nemen van de verschillende aspecten in een ontwerp.

Uitgave van Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018
www.onroenderfgoed.be/herbestemming-van-beschermde-kerken

Richtlijn Cultuurgoederen in Monumenten

Roerende goederen die zich in een beschermd monument bevinden, kunnen deel uitmaken van de bescherming. Zij worden in de regelgeving cultuurgoederen genoemd. Het al dan niet mee beschermd zijn van roerende goederen is echter niet altijd even eenduidig af te lezen uit het beschermingsbesluit. Met de richtlijn *Cultuurgoederen in monumenten* kan je zelf achterhalen of een roerend goed wel of niet deel uitmaakt van een bescherming.

Uitgave van Agentschap Onroerend Erfgoed, 2015
<https://www.onroenderfgoed.be/cultuurgoederen>

Dankwoord

Dit Kempenlab was niet mogelijk zonder de vele mensen die deelnamen aan de activiteiten en bereid waren hun kennis, ervaring en enthousiasme te delen:

Lore Aernouts
Sophie Anseeuw, *IOED Meetjesland*
Charlotte Baert, *Kempens Karakter*
Fien Batens, *ontwerpbureau Omgeving*
Michael Bol, *Buro Kade*
Dietmar Bosmans, *Provincie Antwerpen*
Evy Bouwen, *RE-ST architecten*
Ann Bries, *Provincie Antwerpen*
Anneleen Bulcaen, *KASK student interieurvormgeving*
Tom Callebaut, *tc plus*
Rik Carlier
Bart Craane, *Burgemeester Beerse*
Caroline Daemen, *Erfgoedcel Noorderkempen*
Jonas Danckers, *CRKC*
Barbara Daveloose, *Agentschap Onroerend Erfgoed*
Nele De Cuyper, *Provincie Vlaams-Brabant*
Roel De Ridder, *Universiteit Hasselt*
Niek De Roo, *Projectbureau Herbestemming Kerken*
Pieter de Ruijter, *fotograaf*
Raf De Schepper, *Schepen gemeente Rumst*
Karljin de Wild, *Rothuizen architecten*
Koen Dekorte, *YOT vzw*
Stephan Delaruelle, *Erfgoedcel Noorderkempen*
Clémentine L. Diepen, *Intergemeentelijke Onroerend Erfgoed Adviesraad*
Nicole Fröhlich, *KU Leuven*
John Glenisson, *Domus 85 Vastgoed*
Sarah Goossens, *Collectief Noord Architecten*
Joep Gosen, *joep gosen ir.-architect & stedenbouwkundige*
Johan Govaerts, *Bisdom Antwerpen*
Olav Grondelaers, *moderator*
Hendrik Haeyaert, *studiobont*
Kathleen Helsen, *gedeputeerde Provincie Antwerpen*
Nanette Huysmans, *Dubolimborg*
Lut Janssens, *kerkraad Sint Paulus Westmalle*
Bert Joppen, *Gemeente Vosselaar*
Karen Kesteloot, *studiobont en KU Leuven*
Gerald Klahr, *Studio Prinzmetal*
Alex Lefevere, *voorzitter kerkbestuur Rauw*
Janna Lefevere, *Erfgoedcel k.ERF*
Bart Leplae, *Kerkefabriek Sint-Jozef Rijkevorsel*
Steef Luijten, *luijten smeulders architecten*
Marc Mees, *Provincie Antwerpen*
Serge Migom, *Provincie Antwerpen*
Dimitri Minten, *RE-ST architecten*
Joris Moonen, *Atelier MIDI*
Dirk Nijns, *parochieteam O.L.V.-kerk Den Hout*

Olmo Peeters, *fotograaf*
Kirsti Pol, *Buro Kade*
Tom Raes, *Provincie Vlaams-Brabant*
Mia Segaert, *PMV*
Katrin Serneels, *interieur-architect en docent Thomas More*
Peter Sommen, *Provincie Antwerpen*
Sven Sterken, *KU Leuven*
Davy Sterkens, *Innovatiesteunpunt*
Dimitri Stevens, *CRKC*
Mark Suykens
Tom Thys, *Studio Thys Vermeulen*
Bianca Tomasetig
Michael Van Craen, *Igemo*
Bram van de Sanden, *Buro013*
Gitte Van den Bergh, *auteur en RE-ST architecten*
Erik Van den Langenbergh, *kerkraad O.L.V.-kerk Den Hout*
Linda Van Genechten, *parochie - koster O.L.V.-kerk Den Hout*
Herman Van Gils, *parochieteam - kerkraad O.L.V.-kerk Den Hout*
Dorien Van Herck
Suzanne Van Hoof
Laurens Vangeel, *Bisdom Antwerpen*
Annelies Vanherck, *Erfgoedcel k.ERF*
Kristien Vanlommel, *Rurant*
Jul Vannuffelen, *parochie - kerkraad O.L.V.-kerk Den Hout*
Claartje Verloove, *HEKATE erfgoedonderzoek*
Sara Vermeulen, *Agentschap Onroerend Erfgoed*
Peter Vral, *AIT architecten*
Aaron Werbick, *Studio Prinzmetal*
Eva Weyns, *KU Leuven*
Martijn Willems, *IOED k.ERF*
Jos Wilms, *werkgroep kerk Rauw 2025*

Alle gesprekspartners die om diverse redenen hier niet vermeld staan en alle deelnemers aan de activiteiten in het Kempenlab.

Colofon

Redactie

Evelien Pieters & Edith Wouters
(AR-TUR)

Met bijdragen van

Roel De Ridder
(UHasselt)
Kathleen Helsen
(gedeputeerde Provincie
Antwerpen)
Karen Kesteloot
(KU Leuven)
Evelien Pieters
(AR-TUR)
Sven Sterken
(KU Leuven)
Gitte Van den Bergh
(auteur / RE-ST architecten)
Edith Wouters
(AR-TUR)

Fotografie

Pieter de Ruijter
(uitstap, studiedag)
Olmo Peeters
(beeldessay, tussenbladen)

Grafisch ontwerp

tiesgoos.be

Uitgever

AR-TUR
Warandestraat 42
2300 Turnhout
info@ar-tur.be
www.ar-tur.be

Editie

Cahier #8, oktober 2019
Dit cahier bevat de verslagleg-
ging van Kempenlab 2
– Landschap van kerken,
georganiseerd door AR-TUR in
samenwerking met KU Leuven
in 2018 en 2019.

Partners

AR-TUR
Centrum voor architectuur,
stedelijkheid en landschap in
de Kempen
www.ar-tur.be

KU Leuven
www.arch.kuleuven.be

Dankzij
de ondersteuning van

DE WARANDE

kerkfabriek van Onze-Lieve-
Vrouw van Altijddurende
Bijstand van Den Hout

ISBN 9789082841312
NUR 648

Op de teksten in dit Cahier is een
Creative Commons Naamsvermelding
/ Niet-Commercieel / Gelijk Delen
van toepassing. De gebruiker mag het
werk kopiëren, verspreiden en door-
geven, onder de voorwaarden zoals
vermeld: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.nl>

Op de foto's van Olmo Peeters
is het copyright voorbehouden aan
de fotograaf. Vermenigvuldiging en
bewerking zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming zijn niet
toegestaan.

**“Het Kempenlab heeft nogmaals
bevestigd dat er veel werk
op ons afkomt.
Nog meer werd duidelijk dat er
in dit veld veel spelers bewegen
en dat afstemming cruciaal
is om ervoor te zorgen dat de
beschikbare middelen optimaal
ingezet worden en overlap
vermeden wordt.
Een coördinerende rol is
noodzakelijk. De getoonde
voorbeelden tonen aan dat er
heel veel mogelijkheden zijn en
er zeker nog een toekomst is voor
onze kerken, maar creativiteit en
soepelheid zullen wel noodzakelijk
zijn.**

**We kunnen niet van iedere kerk
een cultuurzaal maken.”**

Nele De Cuyper
(diensthoofd Provincie Vlaams-Brabant - dienst erfgoed)

AR-TUR
centrum
voor architectuur,
stedelijkheid en
landschap in de
Kempen.

